

Deze achtergrondstudie bevat vier essays die in opdracht van de VROM-raad zijn vervaardigd voor het advies Strategie voor de landelijke gebieden:

Cultuur en leefbaarheid. Een essay over de bijdrage van de cultuurhistorie aan de ruimtelijke ordening van Nederland

prof.dr. G.J. Borger (Historische Geografie, vakgroep sociale geografie, Universiteit van Amsterdam)

"Schuldig Landschap" (naar Armando). Een visie op het landelijk gebied vanuit de architectuur- en landschapsgeschiedenis

dr. E.A. de Jong (Faculteit der Letteren, Vrije Universiteit Amsterdam)

Rust en Rijkdom. Een sociaal-wetenschappelijk perspectief op de culturele betekenis van het landelijk gebied

drs. L. de Klerk (C.M. Kan-Instituut voor onderwijs in de Ruimtelijke Wetenschappen, Afdeling Sociale Geografie, Universiteit van Amsterdam)

Gezicht op Den Haag; essay over 'het culturele criterium' van het landschap. Een bijdrage vanuit het ontwerpersperspectief

ir. D. Sijmons, F. Feddes (H+N+S Landschapsarchitecten)

De essays worden toegelicht met een inleiding van prof.dr. R. van Engelsdorp Gastelaars, lid van de VROM-raad en van de werkgroep Strategie Landelijke Gebieden uit die Raad.

Inleiding: het platteland als cultuurlandschap

In Nederland kan vanaf de jaren vijftig een groeiende dynamiek worden vastgesteld in de samenstelling en ruimtelijke orde van het grondgebruik. Dit geldt in de eerste plaats voor het stedelijke grondgebruik: het wonen, de niet-agrarische bedrijvigheid, de verkeersinfrastructuur e.d. Dit grondgebruik waaiert uit, vanuit de bestaande stedelijke bebouwingsconcentraties naar het minder verstedelijkte ommeland, en verdringt daarbij per saldo op steeds meer plaatsen de oorspronkelijk ter plekke gesitueerde landelijke vormen van grondgebruik. Steeds grotere delen van het Nederlandse platteland krijgen bijgevolg in de loop van de laatste halve eeuw een meer suburbaan karakter. Ten dele vormt deze uitwaaiering een uitvloeisel van de groeiende omvang van het stedelijke grondgebruik. Ten dele gaat deze deconcentratie echter ook gepaard met verdunning van het stedelijke grondgebruik binnen de steden zelf. Het reeds vele decennia gestaag afnemende aantal bewoners en gebruikers per m² vloer- of grondoppervlak in de betreffende steden vormt hiervan een illustratie. Door deze ontwikkeling staat het landelijke grondgebruik, dat wil zeggen de agrarische bedrijvigheid en het natuur- en waterareaal, voortdurend onder druk. Daar komt bij dat binnen deze sector zelf de laatste jaren aanzienlijke verschuivingen plaatsvinden, verschuivingen die per saldo vooral ten koste gaan van het agrarische ruimtebeslag. In combinatie met elkaar hebben deze ontwikkelingen reeds nu geleid tot een aanzienlijke verstoring van het door veel Nederlanders als ideaal gekoesterde aloude beeld van Nederland als land van steden en stadjes, omringd door agrarisch platteland. Waarschuwingen dat het land in een hoog tempo overvol raakt, kunnen momenteel dan ook vrijwel dagelijks worden gehoord of gelezen.

De VROM-raad acht het opportuun om, gezien het momenteel in dit land aan de gang zijnde debat over de toekomstige ruimtelijke inrichting van Nederland, een eigen standpunt in principiële zin te ontwikkelen over de kwaliteiten van de hiervoor summier aangeduide transformaties. Daartoe bereidt hij, mede op verzoek van de Minister van VROM, twee stellingnames voor, één met speciale aandacht voor de toekomst van de bestaande grote en middelgrote steden in Nederland, en één waarin de aandacht vooral uitgaat naar de toekomst van het Nederlandse platteland. Deze essaybundel vormt een bijdrage aan laatstgenoemde stellingname. Het uiteindelijke doel van deze stellingname is om, mede op basis van een verkenning van de ruimtelijke knelpunten in de landelijke gebieden, voorstellen te formuleren over de toekomstige ruimtelijke inrichting van deze gebieden. Daarbij zal de aandacht speciaal uitgaan naar de in deze gebieden na te streven balans tussen en vervlechting van het stedelijke en landelijke grondgebruik.

Om welke ruimtelijke knelpunten gaat het hier? Uitgaand van het gekozen normatieve gezichtspunt kunnen vier probleemvelden worden onderscheiden in het scala van knelpunten dat in het land momenteel in discussie is: één waarbij de doelmatigheid of functionaliteit van het grondgebruik het kwaliteitsoordeel bepaalt (in hoofdzaak een economisch gezichtspunt), één waarbij overwegingen van rechtvaardigheid de maatstaf bepalen voor de kwaliteit van de betreffende orde (in de eerste plaats een sociaal gezichtspunt), één waarbij de duurzaamheid van de aangetroffen ruimtelijke inrichting de maatstaf vormt (in hoofdzaak een ecologisch gezichtspunt) en één waarbij de belevingswaarde en identiteit van het betreffende grondgebruik de kwaliteit uitmaakt (vóór alles een cultureel standpunt).

Voor zover de doelmatigheid of functionaliteit van de ruimtelijke orde binnen Nederland als beoordelingsmaatstaf aan de orde is, gaat het sinds jaar en dag (of beter gezegd: sinds de jaren vijftig, de jaren waarin een begin werd gemaakt met ruimtelijke ordening als beleidsthema op rijksniveau) vooral om de bedrijvigheids- of productiestructuur in de onderscheiden gebieden. Kwaliteitscriteria in dit verband zijn onder andere de omvang en groei van de regionale bedrijvigheid en productiviteit, zo mogelijk gespecificeerd voor verschillende bedrijfstakken.

Rechtvaardigheidsmaatstaven zijn vergeleken met doelmatigheidscriteria meer op lokaal niveau aan de orde. Bovendien hebben ze in de eerste plaats betrekking op de bewoners en hun levensomstandigheden. Centraal in deze, vooral sinds het begin van de jaren zeventig meer en meer aanhang verwervende, optiek staat de opvatting dat maatschappelijke uitsluiting van ingezetenen zoveel mogelijk voorkomen dient te worden. Lokale overmaat aan werklozen, aan huishoudens met een minimaal inkomen, aan laaggeschoolden en aan niet-stemmers zijn indicatoren voor leefgemeenschappen waarbinnen een participatie-achterstand bestaat.

In de loop van de jaren tachtig neemt de aandacht toe voor de duurzaamheidsknelpunten in bepaalde gebieden. Niettemin zijn deze knelpunten in ons land vergeleken met de hiervoor aangeduide doelmatigheids- en rechtvaardigheidsknelpunten nog nauwelijks op algemeen erkende wijze gedefinieerd. Voor zover het de landelijke gebieden in Nederland betreft lijkt het vooral om drie soorten knelpunten te gaan. Zowel op lokaal als op regionaal niveau zijn ecologische verschravingsverschijnselen aan de orde, vooral dreigende verliezen aan natuurgebied en biodiversiteit. Daarnaast gaat het in bepaalde gebieden om verlies aan leefbaarheid door overbelasting van het milieu, bijvoorbeeld in de vorm van bodemvervuiling of lawaaioverlast. En tenslotte zou sprake kunnen zijn van onderbenutting van het platteland als wingegebied voor energie.

Zijn de ruimtelijke duurzaamheidsknelpunten in dit land al nauwelijks gedefinieerd en gelokaliseerd, nog meer geldt dit voor de als ruimtelijk-cultureel te bestempelen problemen met de belevingswaarde en identiteit van het platteland. Toch wordt sinds kort in dit land met groeiend elan aangedrongen op een meer systematische en gecoördineerde bescherming van het door verstedelijking bedreigde, boven- en ondergronds aanwezige, materiële cultuurbezit ten plattelande en daarmee op een krachtiger bescherming van de culturele betekenis van het Nederlandse rurale landschap. Monumentaliteit op grond van cultuurhistorische waarden vormt tot nu toe in dit verband echter de enige min of meer geoperationaliseerde maatstaf voor culturele kwaliteit.

Kenmerkend voor de ruimtelijke planning in Nederland sinds 1950 is, zo gezien, dat het aantal gezichtspunten wat betreft ruimtelijke kwaliteit dat ter zake wordt geacht voor het beoordelen van de best passende ruimtelijke inrichting van een bepaalde regio of plek, in de loop der jaren voortdurend is gegroeid. Van verschillende kanten is dan ook al geprobeerd deze complexiteit te reduceren door voor heel Nederland absolute voorrang te bepleiten voor één van de genoemde gezichtspunten. De Raad gaat er vooralsnog echter vanuit dat elk van de vier genoemde gezichtspunten onder bepaalde omstandigheden voorrang zou kunnen verdienen. Immers, gebieden kunnen verschillen wat betreft het soort knelpunten waarmee ze zijn behept. Ze kunnen daardoor verschillen wat betreft het resultaat van de te maken afweging van ter plaatse aan de orde zijnde economische, sociale, ecologische en culturele belangen. Daardoor kunnen ze weer verschillen wat betreft de ter plaatse toe te passen ruimtelijke ontwikkelingsstrategieën. Gebiedsspecifieke afweging van alle genoemde belangen zal daarom als werkwijze dienen voor het ontwikkelen van een VROM-raad standpunt voor de ruimtelijke inrichting van landelijk Nederland.

Dit voornemen roept echter een probleem op. Aan het vinden van beproefde en algemeen geaccepteerde maatstaven voor de economische, sociale en ecologische gezichtspunten is, zoals in het voorafgaande bleek, reeds veel aandacht besteed. Maatstaven voor een in cultureel opzicht aanvaardbare ruimtelijke inrichting - dat wil zeggen een inrichting die voldoende identiteit bezit en belevingswaarde biedt - zijn evenwel nog nauwelijks naar voren gebracht. In deze lacune dient daarom zoveel mogelijk te worden voorzien, voordat de Raad zijn opvattingen over de toekomstige ruimtelijke inrichting van landelijk Nederland kan formuleren. Deze essaybundel vormt de aanzet tot zo'n voorziening.

Gezien het ontbreken van algemeen gedeelde opvattingen over vereisten voor een in cultureel opzicht acceptabele ruimtelijke inrichting van het Nederlandse platteland is gekozen voor een vakkring-gebonden verkenning van het thema. Aan representanten van een viertal

disciplines, betrokken bij het debat over de kwaliteiten van het platteland als cultuurlandschap, is gevraagd een essay te schrijven over de in hun opvatting relevante criteria voor een cultureel waardevol ruraal landschap.

In het eerste essay, geschreven door de historisch-geograaf Borger, wordt het rurale cultuurlandschap in dit land benaderd als materiële belichaming van de ter plaatse in het verleden aan de orde geweest zijnde rurale bestaanswijzen. In het tweede betoog, verwoord door de architectuur-historicus De Jong, wordt datzelfde landschap vervolgens geïnterpreteerd als materiële neerslag van in het verleden gerealiseerde landschapsontwerpen. In aansluiting daarop wordt het Nederlandse cultuurlandschap te plattelande in het derde essay, geschreven door de perceptie-geograaf De Klerk, beoordeeld op zijn hoedanigheden als materiële expressie van de door ingezetenen ter plaatse geambieerde levensstijlen en maatschappelijke posities. En tenslotte wordt het rurale cultuurlandschap in de vierde beschouwing, verwoord door de landschapsarchitect Sijmons, beoordeeld op zijn kwaliteiten in relatie tot de ontwerpopvattingen van de schrijver zelf.

Ten minste in één opzicht verschillen de vier beschouwingen op een wijze die vooraf het vermelden waard is, en wel in de mate waarin in de onderscheiden essays sprake is van een van bovenaf op te leggen standaard voor het bepalen van de culturele betekenis van het Nederlandse rurale cultuurlandschap. In de eerste twee beschouwingen is een dergelijke standaard duidelijk aan de orde. In beide essays wordt de culturele betekenis van een ruraal landschap afgemeten aan de mate waarin ter plaatse gesproken kan worden van een naar 'objectieve' cultuur-historische maatstaven gemeten voldoende typerende vulling met erkende monumenten (landgoederen, boerderijen, dorpskernen, buitenplaatsen, molens etcetera). Een op nationaal niveau door deskundigen geselecteerde en door de rijksoverheid als officiële inventarisatie van het landschappelijke cultuurbezit binnen de landsgrens aanvaarde collectie van waardevol geachte monumenten vormt, uitgaande van deze essays, de meest voor de hand liggende grondslag voor een top-down georganiseerde vorm van cultuurlandschapsbescherming. In het derde essay is daarentegen geen sprake van een dergelijke, top-down gedefinieerde nationale standaard voor cultuurlandschappelijke kwaliteiten. In deze beschouwing wordt de culturele betekenis van een ruraal landschap vóór alles in verband gebracht met de mate waarin het betreffende lokale of regionale milieu vanwege zijn culturele uitstraling gewaardeerd wordt door de op expressie van hun levensstijl en status uit zijnde ingezetenen ter plaatse. Passend in dit essay is bijgevolg veeleer een vorm van cultuurlandschapsbescherming waarbij de bewoners van onderscheiden lokale of regionale leefmilieus in de eerste plaats zelf, bottom-up, vastleggen (bijvoorbeeld in het kader van een structuur- of streekplan) hoe zij 'hun' landschap het liefst ingericht en vormgegeven zien. Tenslotte wordt in het vierde essay nog slechts gerept van een volstrekt subjectieve persoonlijke standaard. In dit essay wordt namelijk een klemmend pleidooi gehouden voor de visie van de landschapsarchitect zelf als definieerder van de culturele betekenis van een ruraal landschap.

De leden van de werkgroep Strategie Landelijke Gebieden uit de Raad hebben met de gezamenlijke essayisten gedebatteerd en aan hen gevraagd de uitkomsten van dat debat zo mogelijk mee te nemen in hun definitieve essays en in deze essays ook verbanden te leggen met elkaars stukken. Enkele noties uit dit debat verdienen hier vermelding. Duidelijk is dat de essays zich niet beperken tot culturele criteria, maar tevens raakvlakken vertonen met in ieder geval economische en ecologische criteria. Zo heeft het landschap ook een economische waarde en wordt het beïnvloed door de grondmarkt, en gaat het bij landschapsarchitectuur al zeer lang om nut en schoonheid. Deze architectuur impliceert een cultureel instrument, maar maakt natuur, een natuur die cultuur en natuur met elkaar verenigt.

Duidelijk is dat ook in de top-down benadering geen 'bevroren' landschappen worden voorgestaan. De bijdrage van de cultuurhistorie aan de leefbaarheid en de ruimtelijke verscheidenheid bestaat veeleer in het aangeven van aanhechtingspunten voor een vormentaal van de ontwerper. De landschapsontwerpen van vroeger zijn met natuurlijke

middelen gemaakt en veranderen zodoende met de tijd. Instandhouden van het beeld is hier dus niet aan de orde. Veeleer gaat het om begeleiding in de vorm van beheer dan wel restauratie of herontwerp. In de cultuur/natuur-educatie is nog veel werk te doen.

De tuin keerde als metafoor telkens terug in de discussie. Dat is de quintessens van het ontworpen landschap waarin iedereen zijn wensen projecteert.

Bij grote projecten moet men een evenwicht zoeken met de processen die van onderop spelen. De overheid dient daarin als opdrachtgever de culturele component vanaf het begin mee te nemen en haar verkokering te overstijgen. Het landschapsbehoud zou zich moeten emanciperen van het natuurbeschermingsbeleid in enge zin en zo een meer eigenstandige positie gaan innemen. De ecologische hoofdstructuur is één van de interessantste programmapunten voor het nieuwe landschap, met de natuurontwikkelingsgebieden daarin als een culturele opgave van formaat, die niet alleen aan ecologen overgelaten moet worden. Naar aanleiding van de uitspraak van Borger dat alle aandacht uitgaat naar het algemene belang van het bijzondere in het landschap en het bijzondere belang van het algemene, het vertrouwde en het gewone wordt vergeten, was de conclusie dat het bijzondere belang van het algemene vraagt om randvoorwaarden en het algemene belang van het bijzondere vraagt om bescherming.

De werkgroep Strategie Landelijke Gebieden heeft de essays met veel genoegen gelezen en acht deze bij een stijgend kwaliteitsbesef in onze samenleving van grote betekenis voor het op te stellen advies Strategie Landelijke Gebieden. Wij hopen dat u dit genoegen met ons deelt.

Prof.dr. R. van Engelsdorp Gastelaars

lid van de VROM-raad en van de werkgroep Strategie Landelijke Gebieden uit die Raad

Cultuur en leefbaarheid

**Een essay over de bijdrage van de cultuurhistorie aan de
ruimtelijke ordening van Nederland**

**Prof.dr. G.J. Borger
Amsterdam, januari 1999**

CULTUUR EN LEEFBAARHEID

Kaderstelling

Leefbaarheid kan worden opgevat als een zo goed mogelijke, simultane prestatie op economische, sociale, ecologische en culturele kwaliteitscriteria. Gewoonlijk wordt het economische kwaliteitscriterium geoperationaliseerd als welvaart, het sociale als welzijn en het ecologische als duurzaamheid. Ten aanzien van het culturele kwaliteitscriterium bestaat er in Nederland op dit moment echter geen consensus. Onder cultuurhistorici worden voor dat doel begrippen als gaafheid, ouderdom, samenhang of kenmerkendheid gebruikt. Schrijver dezes pleit in die kring al jaren voor het begrip identiteit (*genius loci*) als centraal kwaliteitscriterium. In dit essay zal geen poging worden gedaan om het begrip identiteit polariserend af te zetten tegen de andere criteria die in kringen van cultuurhistorici opgeld doen. Belangrijker is het om uit te werken welke knelpunten verbonden zijn aan het operationaliseren van het begrip identiteit als cultureel kwaliteitscriterium ten behoeve van beleidsmatige afwegingen rond de vormgeving en inrichting van het Nederlandse landelijke gebied aan het begin van de 21ste eeuw.

Als eerste wordt hieronder ingegaan op de aard van de cultuurhistorie. Op die manier wordt de breedte van de problematiek in kaart gebracht en aangegeven welke andere disciplines deel moeten hebben aan de discussie over cultuur en leefbaarheid. In de eerste plaats gaat het daarbij om de fundamentele spanning tussen oud en nieuw. Het verleden is namelijk nooit af. Wat nu morgen is, wordt straks heden en is overmorgen toegevoegd aan het verleden. Zolang de bewoningsgeschiedenis doorgaat, zullen nieuwe kwaliteiten aan de bestaande ruimtelijke inrichting worden toegevoegd en moet er voortdurend gekozen worden tussen oude en nieuwe waarden. De discussie over de toekomstige vormgeving en inrichting van de ruimte is daarom alleen gediend met een cultureel kwaliteitscriterium dat in staat is om de plannen voor morgen te beoordelen als onderdeel van een cultuurhistorische ontwikkeling met een looptijd van vele eeuwen.

Daarnaast moet worden stil gestaan bij de in onze cultuur en wetenschappelijke traditie diep gewortelde tegenstelling tussen natuur en cultuur. De discussie over de toekomstige vormgeving en inrichting van de ruimte in een vanouds bewoond en intensief gebruikt gebied als de Rijn-Maas-delta vraagt om een cultureel kwaliteitscriterium voor leefbaarheid dat recht doet aan de natuurlijke kwaliteiten die zijn ontstaan als gevolg van menselijk handelen. Dat geldt zowel voor de oude als de nieuwe natuurwaarden.

De spanning tussen heden en verleden enerzijds en natuur en cultuur anderzijds behoort centraal te staan in de ontwikkeling van een cultureel kwaliteitscriterium voor de leefbaarheid. In dit essay wordt daarom tot slot een voorstel geformuleerd om dit spanningsveld in praktische situaties hanteerbaar te maken.

Cultuurhistorie

De term 'cultuurhistorie' is afkomstig uit het ideeëngoed van de Verlichting¹. Kleurrijke verhalen over kerkelijke en wereldlijke vorsten, over oorlogen en vredesverdragen behoorden geen centrale rol te spelen in de geschiedenis, maar het gewone leven van individuen en maatschappelijke groeperingen. In deze zin staat 'cultuurhistorie' gelijk aan '*Alltaggeschichte*', het gewone verhaal van het plaatselijke verleden. Afhankelijk van de gehanteerde definitie van het begrip 'cultuur' ziet men de cultuur*geschiedenis* als algemene beschavingsgeschiedenis, al dan niet als onderdeel van de cultuurhistorie.

In Nederland rekent het ambtelijke taalgebruik zaken als volksgeloof, legenden en klederdrachten niet tot de cultuurhistorie. Hoewel een eenduidige definitie ontbreekt, lijkt het de Nederlandse overheid vooral te gaan om voorwerpen en verschijnselen die kenmerkend worden geacht voor de regionale verscheidenheid van het Nederlandse landschap. Het gaat daarbij om die aspecten in de opbouw, inrichting en vormgeving van het landschap en de gebouwde omgeving die verondersteld worden samen te hangen met de lokale of regionale bewoningsgeschiedenis. In de praktijk komt het vaak voor dat bepaalde elementen en patronen cultuurhistorisch waardevol worden geacht omdat de een of andere archeoloog, historisch bouwkundige of historisch geograaf gezegd heeft dat ze belangrijk zijn. Als regel blijft het dan onduidelijk welke selectiecriteria zijn gebruikt en op welke gronden die waardering is gebaseerd.

Onmiskkenbaar houden de drie genoemde disciplines zich bezig met de lokale en regionale bewoningsgeschiedenis van ons land. Tegelijkertijd moet worden vastgesteld dat deze disciplines regio-specifieke verschijnselen vooral zien als lokale verbijzonderingen van meer algemene verschijnselen of patronen. Om te kunnen beantwoorden aan de algemene en internationaal geaccepteerde standaarden van wetenschappelijk werk, zullen de beoefenaren van deze disciplines lokale en regionale fenomenen steeds in een bovenregionaal kader bezien en beoordelen. Aangezien elk van deze disciplines zich oriënteert op een anders gestructureerd kader, ligt het niet voor de hand om aan te nemen dat tussen de beoefenaren ervan op spontane wijze consensus zal ontstaan over de kwaliteitscriteria die gehanteerd moeten worden bij het beoordelen van de voorwerpen en verschijnselen die kenmerkend zijn voor de regionale verscheidenheid van ons land. Daarbij is dan nog buiten beschouwing gelaten dat het voor de cultuurhistorische disciplines zo kenmerkende particularisme het vaak al lastig maakt om binnen één discipline een grote mate van overeenstemming te bereiken.

De identiteit van nederzettingen en landschappen

Vanaf de vroegste prehistorie heeft de mens ernaar gestreefd het bestaan van zichzelf en van degenen die van hem afhankelijk waren te continueren door zo goed mogelijk gebruik te maken van de mogelijkheden die de natuur hem bood. Voor dat doel heeft de mens steeds geprobeerd de natuurlijke grenzen van zijn bestaan op te rekken door de inrichting van zijn woongebied in een voor hem gunstige zin te veranderen. Aanpassing aan harde randvoorwaarden en veranderingen waar mogelijk zijn overal ter wereld de grondtrekken van de menselijke bewoningsgeschiedenis. Bodemgesteldheid, (micro)klimaat, hoogteligging en waterhuishouding

---

¹Borger, Guus (1995) Cultuurhistorie: een begrippenkader. In: Cultuurhistorie en recreatie. Een verhaal van mensen. *Recreatiereeks 18*. Stichting Recreatie, Den Haag, p. 11-24.

zijn echter minder makkelijk te veranderen dan de begroeiing. Weidegronden waren van nature te vinden in de beekdalen, maar voor het aanleggen van akkers moest een deel van de bosbegroeiing worden gerooid. Uitgeputte akkers konden bovendien nog vele jaren als veeweide worden gebruikt. Zo werd, vroeger of later, een begin gemaakt met de omzetting van het natuurlandschap in een cultuurlandschap.

Ook cultuurbepaalde uitgangspunten, persoonlijke inzichten, de mate van bevolkingsgroei, het beschikbare potentieel aan arbeidskrachten en de stand der techniek hebben in concrete situaties invloed uitgeoefend op het handelen van de mens. Daardoor heeft de mens, met het oog op hetzelfde doel, steeds weer andere beslissingen genomen met betrekking tot de inrichting, het gebruik en de vormgeving van zijn woonomgeving. Vanaf de 12^e eeuw werden de verhoudingen nog verder gecompliceerd door de sterke opkomst van de Westeuropese stad als afzetmarkt voor agrarische en niet-agrarische producten. Vanaf dat moment hebben de mate van verstedelijking, de omvang en koopkracht van de stedelijke bevolking en de afstand tot en de bereikbaarheid van de stedelijke markten gezorgd voor een nog verdergaande verscheidenheid in de ontwikkeling, inrichting en vormgeving van de landschappen en dorpen in de verschillende delen van Europa. Op die manier hebben, onder invloed van de wisselwerking tussen natuurwetenschappelijke, sociale en verkeersgeografische randvoorwaarden, de nederzettingen en landschappen in elk deel van Europa hun eigen verschijningsvorm gekregen.

Lange tijd heeft de historisch bepaalde verschijningsvorm van de nederzettingen en landschappen grote invloed gehad op de perceptie van de ruimtelijke verscheidenheid in Europa. Onder invloed van het imponerende, maar ook sterk door de Romantiek beïnvloede werk van August Meitzen² overheerste in Duitsland sedert de tweede helft van de 19e eeuw de opvatting dat de nederzettingen en landschappen in de Volksverhuizingstijd hun toenmalige vorm hadden gekregen. Duizend jaar zouden de bewoners van het platteland in West-Europa in volstrekte harmonie hebben geleefd met zichzelf en hun natuurlijke omgeving, totdat het noodlot toesloeg door de komst van de stoommachine, de aanleg van spoorlijnen en de schaalvergroting in de productie. Toen de industrialisatie de mensen dwong om zich onder erbarmelijke omstandigheden te vestigen in de steeds groter wordende steden, zou er een einde gekomen zijn aan deze idyllische situatie.

De aanval op deze statische opvatting van de bewonings- en nederzettingsgeschiedenis werd in Duitsland al in de jaren 1920 geopend. De onhoudbaarheid van deze opvatting werd uiteindelijk in 1944 door W. Müller-Wille aangetoond³, maar het duurde nog lang voordat deze opvatting geheel uit de literatuur was verdwenen. In Nederland zijn de publicaties van Schuiling, Bijhouwer, de jonge Keuning⁴ en Hofstee en Vlam⁵ duidelijke exponenten van deze statische

---

²Meitzen, August (1895) *Siedlung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slawen*. (3 dln + atlas). Besser, Berlijn.

³Müller-Wille, Wilhelm (1944) Langstreifenflur und Drubbel. Ein Beitrag zur Siedlungsgeographie Westgermaniens. *Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung* 8, p. 9-44. Herdrukt in: H.-J. Nitz (ed)(1974) *Historisch-genetische Siedlungsforschung*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, p. 247-314.

⁴Keuning, H.J. (1938) L'habitat rural aux Pays-Bas. *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 55, p. 629-655. Ook in: *La Néerlande. Études générales sur la géographie des Pays-Bas*. Brill, Leiden, p. 93-119.

⁵Hofstee, E.W., & A.W. Vlam (1952) Opmerkingen over de ontwikkeling van de perceelsvormen in Nederland. *Boor en Spade* 5, p. 194-235.

opvatting. Enige jaren geleden heeft Steegh⁶ een poging gedaan om deze oude opvatting in een nieuwe jas te steken.

Deze publicaties hebben gemeen dat daarin wordt uitgegaan van de situatie zoals die is aangegeven op de oudste topografische kaarten. Die topografische situatie is niet zonder belang bij een reconstructie van de jongere fasen uit de bewoningsgeschiedenis, maar als het gaat om de bijdrage van de cultuurhistorie aan de leefbaarheid van ons land, dan zijn dergelijke publicaties veel minder bruikbaar dan vaak wordt verondersteld. Openlijk of verhuld hanteren deze auteurs namelijk een statische opvatting van de bewoningsgeschiedenis. De eeuwen door zouden het nederzettingsbeeld en het verkavelingspatroon nauwelijks zijn veranderd, totdat in de 19e eeuw de modernisering toesloeg. Aan de jongere bewoningsgeschiedenis met haar heide-ontginningen, ruilverkavelingen en bebossingen, met haar industrialisatie, verstedelijking en uitbouw van de infrastructuur en aan de jongere groeifasen van de oudere kern dorpen wordt daarin als regel geen enkele aandacht besteed. En als er al aandacht wordt geschonken aan deze jongere ontwikkelingen, dan worden deze gewoonlijk beschouwd als betreurenswaardige verstoringen van het eens zo gave, oude en soms zelfs voor oorspronkelijk gehouden patroon.

Zo'n statische benadering van de bewoningsgeschiedenis en het landschapspatroon helpt ons niet verder bij het bepalen van de bijdrage van de cultuurhistorie aan de ruimtelijke ordening. Daarvoor is een benadering nodig die recht doet aan de dynamiek die samenhangt met de langlopende ontwikkelingsprocessen in het landelijke gebied. Centraal in die processen staan de verstedelijking en de gestage verbetering van de verkeersmiddelen.

De wisselwerking tussen stad en land

Na de ineenstorting van het politieke en economische systeem van het Romeinse Rijk schrompelden de steden in Noordwest-Europa in tot kleine bevolkingscentra met een beperkte functie en een verwaarloosbare invloed op het omringende gebied. In de vroege middeleeuwen kwamen deze oude centra opnieuw tot activiteit door de opbloei van handwerk en handel en de groei van de bevolking. Na verloop van tijd ontstonden op steeds meer plaatsen nieuwe bevolkingscentra met een verzorgende functie voor hun omgeving. Opmerkelijk is dat deze oude en nieuwe bevolkingscentra zich vrijwel onafhankelijk van de bestaande politieke machtsstructuren hebben ontwikkeld. In West-Europa was die onafhankelijke ontwikkeling van de middeleeuwse stad mogelijk door de invoering van de tiendheffing rond het midden van de 8e eeuw. De heffing van de tienden was oorspronkelijk bedoeld voor de instandhouding van de Kerk en van de erediens. Een onbedoeld neveneffect was echter dat de Europese boer hierdoor al in de vroege middeleeuwen werd aangezet tot productie van een landbouwoverschot voor een omvangrijke niet-agrarische bevolking, lang voordat de stedelijke markt daarom zou vragen.

Als gevolg van de stormachtige ontwikkelingen in de 11e en 12e eeuw groeide de middeleeuwse stad omstreeks 1300 uit tot dominante factor in de Westeuropese economie. Vanaf die tijd werd de welvaart op het platteland in Europa bepaald door de mogelijkheden om goederen af te zetten op de stedelijke markten, nabij of veraf. Elke streek en elk boerenbedrijf moest toen inschatten op welke markten men welke producten kostendekkend af kon zetten. Gebieden met een sterke marktpositie konden zich specialiseren op bepaalde producten en wisten door

---

⁶Steegh, Arthur (1985) *Monumenten Atlas van Nederland. 1100 historische nederzettingen in kaart*. Walburg Pers, Zutphen.

intensivering en kwaliteitsverbetering zelfs bij dalende prijzen nog aanzienlijke winsten te maken. Minder gunstig gelegen gebieden verloren door die dalende marktprijzen echter hun concurrentiepositie en werden gedwongen om te zien naar andere marktbaar producten. In dergelijke gebieden ging de aanpassing aan de veranderde marktverhoudingen gepaard met armoede en ontvolking. Op den duur kon dat zelfs leiden tot een natuurlijk herstel van het bos op het middeleeuwse akkerland. Duidelijk anders was de situatie in de gebieden waar de bewoners zich wel wisten aan te passen aan de nieuwe marktverhoudingen en zich toelegden op de productie van graan, wijn, wol of zuivel. Daar vond men een welvarende en ter zake kundige boerenstand die leiding gaf aan hoogwaardige, kapitaal- en vaak ook arbeidsintensieve landbouwbedrijven. Door in te spelen op veranderingen op de stedelijke markt probeerde men voortdurend de eigen winstmarges te verruimen.

De wisselwerking tussen stad en platteland betreft ook de beeldvorming. De verbeelding van de boerenstand en het buitenleven in de literatuur en op prenten en schilderijen is de eeuwen door een stadse aangelegenheid geweest. In tijden van agrarische hoogconjunctuur wordt de boerenstand afgebeeld als een gemakzuchtig slag mensen dat slapend rijk wordt. Het landleven lijkt in dergelijke perioden uit bijkans niets anders te bestaan dan feestvieren, bruiloften en partijen. Gaat het echter slecht met het platteland, dan komt dat doordat de luie en eigenzinnige boeren hun land, hun vee en hun gewassen verwaarlozen. Geen wonder dat daar armoede op volgt. Een treffend voorbeeld van manipulatie van de beeldvorming van de plattelandbewoners vormt de propagandistische verfilming van Theodor Storms stormvloednovelle '*Der Schimmelreiter*' door Carl Oertel en Hans Deppe in 1933/1934.

In zijn boek *The early-modern world-system in geographical perspective*⁷ heeft Hans-Jürgen Nitz laten zien dat ook in de vroeg-moderne tijd in Europa en haar koloniale gebieden aanmerkelijke verschillen in productieomstandigheden en welvaartsontwikkeling bestonden. Nog steeds werd de verdeling in overloop- en onderdrukgebieden bepaald door de ligging ten opzichte van de voornaamste markt- en handelssteden, maar statisch was die verdeling zeker niet. Eerst door de aanvoer van aanzienlijke hoeveelheden edel metaal uit de Amerika's en naderhand door de massale aanlanding van koloniale producten veranderden het karakter en de intensiteit van de goederenstromen over het Europese continent in de loop van de 16e en 17e eeuw ingrijpend. Ook de opkomst van de hoofdstad als nieuw fenomeen in de tijd van het absolutisme heeft het stedelijke netwerk en daarmee het verkeerssysteem op het Europese continent niet ongemoeid gelaten.

Met de opkomst en neergang van de nieuwe stedelijke markten veranderden ook de afzetmogelijkheden van de verzorgende gebieden daaromheen. Zo hangt de ongunstige economische ontwikkeling van het Hollandse platteland in de tweede helft van de 17e eeuw direct samen met de verzwakking van de positie van Amsterdam als centraal aanlandingspunt voor de koloniale handel. Maar ook de ontwikkeling van nieuwe verkeersmiddelen leidde tot verschuivingen in de marktverhoudingen. Eerst waren het vooral de kanalen, daarna de straat- en spoorwegen en in de 20e eeuw de autosnelwegen die hebben gezorgd voor een steeds weer nieuwe herverdeling van stedelijke en landelijke functies over het Europese continent. Aangestuurd door deze veranderingen in de stedelijke afzetmarkten hebben de bewoners van de landelijke gebieden steeds weer gezocht naar nieuwe producten, naar meer efficiënte productiemethoden en naar nieuwe afzetmarkten. Door het wegvallen van staatkundige grenzen en politieke handelsbelemmeringen is dat proces van herverdeling de laatste decennia in een stroomversnelling gekomen. Nieuwe aanpassingen zijn daardoor onvermijdelijk. De toekomstige

---

⁷Erdkundliches Wissen, Heft 110. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1993.

plaats van Nederland binnen de Europese ruimte zal bepalend zijn voor het ontwikkelingsperspectief van de stedelijke en landelijke functies op het Nederlandse grondgebied.

Zal de grondgebonden voedselproductie nog een plaats krijgen in de herverdeling van stedelijke en landelijke functies op het Nederlandse grondgebied? Kijkend naar het verleden moet men vaststellen dat de boerenstand er voortdurend in is geslaagd zich aan te passen aan de steeds weer veranderende marktverhoudingen. Nu eens door intensivering en specialisatie, dan weer door extensivering en productverbreding. De '*Wüstungen*', '*lost villages*' en verdrongen dorpen laten zien dat het ook anders kan, maar meestal is de boerenstand erin geslaagd zich aan te passen aan de veranderde marktverhoudingen. Het zou lichtvaardig zijn om aan te nemen dat de landbouw ook dit keer de klus wel weer zal klaren, maar tegelijkertijd is het nog veel te vroeg om de landbouw als dragende functie in het toekomstige landschap al geheel af te schrijven.

Toch is het niet de boerenstand die bepaalt wat de toekomstige plaats van de landbouw in het landelijke gebied zal zijn. Al eeuwenlang bepalen vraag en aanbod op de stedelijke markten van West-Europa de aard en de intensiteit van de voedselproductie op het platteland en de randvoorwaarden waaronder die productie tot stand kan komen. Toen men na de Tweede Wereldoorlog een verlaging van de kosten van levensonderhoud noodzakelijk vond voor de industrialisatie van Nederland, schakelde de boerenstand efficiënt over op de massale productie van goedkope voedingsstoffen. Ten koste van natuur, landschap, bodem, lucht en water en van veel dierenleed, maar efficiënt inspeland op de behoeften van de stedelijke markt. Van de weeromstuit lijken velen op dit moment nauwelijks meer een plaats in te willen ruimen voor de grondgebonden voedselproductie in het landelijk gebied. Ook daarin schuilt een gevaar. De wisselwerking tussen stad en platteland bestaat namelijk nog steeds, ook als het gaat om de voedselproductie. Verstedelijkte samenlevingen blijken namelijk zeer kwetsbaar in geval van verstoring van de transportlijnen. Bloembollen blijken dan opeens eetbaar te zijn. Ook het jongste decennium heeft laten zien dat er in dat opzicht ongedachte verrassingen verborgen liggen in het draaiboek van de wereldgeschiedenis.

De praktijk van de Monumentenwet

De boven aangeduide, statische opvatting van de bewoningsgeschiedenis is ook terug te vinden in de Monumentenwet 1988. In 1910 publiceerde de Nederlandsche Oudheidkundige Bond een ontwerp-monumentenwet en dit voorstel heeft grote invloed gehad op de Monumentenwet van 1961. Mede door deze trage totstandkoming werd deze wet al snel als verouderd en onvolledig aangemerkt. In 1981 publiceerde de inmiddels Koninklijke Bond (KNOB) een aantal verbeteringsvoorstellen, maar de herziening van de wet in 1988 was vooral bedoeld om de decentralisatie van de monumentenzorg naar de gemeenten een wettelijke basis te geven. Slechts weinige van de ideeën van de Bond kregen dan ook een plaats in de nieuwe Monumentenwet 1988.

Als gevolg van deze voorgeschiedenis zit Nederland nog steeds opgescheept met een monumentenbegrip dat zwaar beïnvloed is door Romantische opvattingen uit de 19e eeuw. Monumenten in de zin van de Monumentenwet zijn alle zaken die vóór vijftig jaar vervaardigd zijn en die van algemeen belang zijn vanwege hun schoonheid, hun betekenis voor de wetenschap of hun cultuurhistorische waarde. Dergelijke zaken, meestal gebouwen, kunnen dan worden aangemerkt als rijksmonumenten en daarmee onder de beschermende werking van de Monumentenwet worden gebracht. Bescherming, dat is het voornaamste doel van de Monumentenwet. Als gevolg daarvan zijn veel cultuurhistorici sterk object-gericht bezig. Als er een monument wordt bedreigd, spannen zij zich tot het uiterste in om het algemeen belang van dat bijzondere object te onderstrepen. Op zichzelf is dat goed. De geschiedenis van dergelijke bijzondere objecten is vaak beter en breder bekend dan die van veel andere cultuurhistorische elementen en patronen. Dergelijke objecten spreken daardoor meer tot de verbeelding en leveren zodoende een bijdrage aan de identiteit van een plaats. Soms leidt dat zelfs tot een gevoel van trots bij de huidige bewoners: kijk, dat staat in *ons* dorp!

Om te voorkomen dat er naderhand iets zal verdwijnen of veranderen aan deze bijzondere objecten, werpen de cultuurhistorici zich vaak met een bewonderenswaardige ijver op de meest uitvoerige beschrijving van het meest minieme detail. Voor de context van die objecten bestaat er bij hen over het algemeen veel minder en soms zelfs in het geheel geen belangstelling. Die wordt eigenlijk als vanzelfsprekend beschouwd. In dergelijke gevallen gaat alle aandacht uit naar het algemene belang van het bijzondere, en wordt het bijzondere belang van het algemene, het vertrouwde en het gewone vergeten. Toch maakt in veel gevallen de context een wezenlijk onderdeel uit van de cultuurhistorische kwaliteit van dergelijke bijzondere objecten. Maar alleen in het geval van beschermde stads- en dorpsgezichten wordt er in principe ook gelet op de context en op de samenhang met andere objecten.

Monumentenzorg is bedoeld om te voorkomen dat de schadelijke werking van de tijd de schoonheid, de betekenis en de cultuurhistorische waarde van de monumenten nog verder aantast. Impliciet wordt daarbij uitgegaan van de veronderstelling dat al het oude mooi is en het nieuwe de toets der kritiek niet kan doorstaan. Gemakshalve vergeet men dan dat alle zaken die vóór vijftig jaar zijn vervaardigd, ook die van algemeen belang, inmiddels een meer of minder lange geschiedenis achter de rug hebben waarin herstel, verandering en herbesteding meer of minder vaak zijn voorgekomen. Pijnlijk kwam dat aan het licht bij de discussie over de restauratie van paleis Het Loo in Apeldoorn: moesten de tuinen nu hun van oorsprong 17e-eeuwse vorm herkrijgen of moest het 19e-eeuwse landschapspark zoals Koningin Wilhelmina dat had gekend het uitgangspunt zijn van de herstelwerkzaamheden? In een dergelijke discussie blijkt het moeilijk om eenstemmigheid te verkrijgen over de uitgangspunten die gehanteerd moeten worden⁸. En wat is het streefbeeld dat men hanteert? Binnen welk kader maakt men een keuze tussen de verschillende alternatieven?

---

⁸Herwaarden, G.W. van (1998) 100 jaar Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond. Een beknopte beschrijving. *Bulletin KNOB* 97, p. 145-180.

Monumentenzorg en de inrichting van de ruimte

De zorg voor de bouwkundige en archeologische monumenten is in Nederland geregeld in een afzonderlijke wet. Als gevolg daarvan is de monumentenzorg in ons land in feite losgekoppeld van andere ruimtelijk relevante beleidsterreinen. Men kan er begrip voor hebben dat dit aspect geen aandacht heeft gekregen in de discussie rond de totstandkoming van de eerste Monumentenwet in 1961. Na meer dan een halve eeuw waren alle monumentenzorgers toen oprecht blij dat er eindelijk een wettelijk instrument beschikbaar was dat ingezet kon worden in de strijd tegen de steeds verdergaande sloop en aantasting van het culturele erfgoed. Onbegrijpelijk is echter dat dit aspect niet meer aandacht heeft gekregen bij de herziening van de wet in 1988. Toen moet toch voor velen duidelijk zijn geweest hoezeer de monumentenzorg had geprofiteerd van het feit dat zij in de jaren 1970 opgenomen was geweest in het integrale stadsvernieuwingsproces van die tijd. Desondanks heeft die ervaring bij het formuleren van de nieuwe Monumentenwet niet geleid tot een meer flexibele opvatting over het begrip monument.

Gelukkig is er inmiddels het nodige in beweging gekomen. De ontwikkeling van de VINEX-locatie Leidsche Rijn heeft duidelijk gemaakt dat het mogelijk moet zijn om het cultuurhistorische erfgoed te betrekken in de inrichting en de vormgeving van een grootschalige stadsuitbreiding. Dat het hier in veel opzichten gaat om een proces van vallen en opstaan is niet zo zeer een gevolg van een principiële onmogelijkheid, maar eerder van gebrek aan ervaring. Doordat de monumentenzorg langdurig losgekoppeld is geweest van de ontwikkelingen op andere ruimtelijk relevante beleidsterreinen, weten cultuurhistorici als regel niet welke informatie zij op welke schaal en in welke mate van abstractie hebben aan te leveren om het denkproces van de ontwerpers en vormgevers op de juiste wijze te kunnen sturen. Tegelijkertijd hebben ontwerpers en vormgevers vaak geen idee hoe zij de aangeleverde informatie over de historische elementen en structuren op een geëigende wijze kunnen gebruiken bij het opstellen en uitwerken van hun plannen. Maar ook opdrachtgevers blijken hun verantwoordelijkheid niet te kennen en hun mogelijkheden tot sturing van het planningsproces onvoldoende te benutten. Bij de afronding van de dijkverzwaring in het Nederlandse Rivierengebied en de gang van zaken rond de Betuwelijn is echter gebleken dat het weliswaar moeilijk, maar niet onmogelijk is om bij grote ingrepen in de ruimtelijke inrichting van ons land rekening te houden met cultuurhistorische waarden.

De laatste tijd gaan er steeds vaker stemmen op om de monumentenzorg een meer actieve rol te laten spelen in het ruimtelijke beleid⁹. Desondanks moet worden vastgesteld dat het statische beeld van het cultuurhistorische erfgoed nog steeds veel aanhangers vindt in de wereld van de bouwkundige monumentenzorg¹⁰. Het project Belvedere heeft in dat opzicht veel losgemaakt. Maar de discussie over de integrale benadering van de cultuurhistorie en over de rol van de cultuurhistorie in de ruimtelijke ordening zal met het verschijnen van het eindrapport van dit project nog niet ten einde zijn.

---

⁹[Feddes, Fred] (1997) *De ruimte in de tijd geplaatst. Nieuwe wegen op historische grond*. Manifest van de Commissie Bescherming en Ontwikkeling. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist. Ook verschenen als bijlage bij: *Architectuur Lokaal*, maart 1997 nr. 15. Recentelijk: Waal, Cees (1998) Bestuurlijke en juridische observaties bij tien jaar Monumentenwet 1988. *Bulletin KNOB* 97, p. 83-88.

¹⁰Binnen de archeologische monumentenzorg heeft de contextgerichte benadering inmiddels brede ingang gevonden. Vgl. Willems, W.J.H. (1997) Archaeological heritage management in the Netherlands: Past, present and future. In: W.J.H. Willems, H. Kars & D.P. Hallewas (eds) (1997) *Archaeological heritage management in the Netherlands. Fifty years state service for archaeological investigations*. Assen/Amersfoort, p. 3-17.

Van beelden en feiten

In de discussies over de 'eigenheid van stad, dorp en landschap' en 'ruimtelijke verscheidenheid' lopen beelden en feiten vaak in elkaar over. Aan de ene kant gaat het daarbij namelijk om een materiële werkelijkheid die objectief en door middel van zintuiglijke waarneming kan worden vastgesteld. Het gaat dan om objecten en patronen die feitelijk in de ruimte aanwezig zijn en die hun huidige verschijningsvorm gekregen hebben door de eeuwenlange wisselwerking tussen natuur en mens, die kenmerkend is voor de bewoningsgeschiedenis van ons land. Het gaat daarbij om objecten en structuren die opgemeten, gefotografeerd en onderzocht kunnen worden. Die 'eigenheid' en 'verscheidenheid' zitten tegelijkertijd echter ook tussen de oren van de beschouwer. Aan de feitelijk aanwezige objecten en patronen wordt door de beschouwer een cultuurbepaalde betekenis toegekend die meer is dan de zintuiglijke waarneming van de materieel aanwezige werkelijkheid. Het gaat dan om een cultuurbepaalde, symbolische constructie waardoor een samenleving uitdrukking geeft aan haar behoefte om onderscheid te maken en het eigen karakter van plaatsen of gebieden in woorden en begrippen te vangen.

In de beleving van de beschouwer zijn de materieel waarneembare werkelijkheid en de symbolische constructie vaak onlosmakelijk met elkaar verbonden. Het gaat als regel om twee kanten van dezelfde zaak. Als de emoties oplopen, weet je zeker dat het niet meer gaat om de materieel waarneembare werkelijkheid maar om een cultuurbepaalde constructie. Voor de meeste mensen gaat het namelijk niet om de objecten of de patronen op zich, maar om de symbolische betekenis die die verschijnselen binnen hun veelal lokale samenleving hebben gekregen. Anders gezegd, de mensen doen het vaak voorkomen of het gaat om de materieel waarneembare werkelijkheid, maar in feite gaat het over de verhalen achter de verschijnselen. De concrete objecten en patronen zijn de in de werkelijkheid aanwezige aanhechtingspunten voor de verhalen die de mensen dierbaar zijn en de huidige samenleving verbinden met het verleden. Als die aanhechtingspunten behouden blijven, kan daaromheen veel veranderen zonder dat de symbolische constructie rond de 'eigenheid', de 'verscheidenheid', de culturele identiteit in het besef van de mensen verloren gaat.

Voor de bewoners gaat het bij de eigenheid van hun woonomgeving veelal om de verhalen achter de feiten, maar bij planologen en bestuurders draait het om de materiële inrichting van de ruimte. Dat is het enige wat stuurbaar en planbaar is. Om de verhalen die het heden verbinden met het verleden vast te kunnen houden, moeten de aanhechtingspunten voor die verhalen echter wel aanwezig blijven. Cultuurhistorici staan dan ook voor de taak om de verhalen over het verleden en heden zo te vertellen dat de ontwerpers daarin een inspiratiebron vinden en een houvast krijgen aangereikt om vast te kunnen stellen om welke aanhechtingspunten het in een bepaald gebied gaat en voor welke verhalen die aanhechtingspunten staan.

In grote delen van het Nederlandse landschap is het verhaal over de wisselwerking tussen de natuurlijke vormenwereld, de invloed van de levende natuur en de bemoeienissen van de mens tijdens de onderscheiden fasen van de bewoningsgeschiedenis nog goed in het veld afleesbaar, althans voor degenen die daartoe geëquipeerd zijn. Technisch is het mogelijk die traditie geheel te ontkennen, maar de herkenbaarheid en de regionale verscheidenheid zijn daarmee als regel niet gediend. Het negeren van het verleden en de *genius loci* is echter vaker een gevolg van onbekendheid dan van onwil. Veel ontwerpen komen namelijk aan de tekentafel en zonder terreinverkenning tot stand. En waar de historische diepgang van het landschap door de ontwerper niet is aangevoeld, wordt de band met het verleden verbroken. Zonder reden, maar wel onherroepelijk.

Herkenbaarheid vraagt om meer dan monumentenzorg

De herkenbaarheid van onze steden, dorpen en landschappen is gediend met het behoud van verscheidenheid. Door die herkenbaarheid is de mens in staat om zichzelf te plaatsen in de ruimte om hem heen. Dat is echter geen levensnoodzakelijke voorwaarde voor het menselijke bestaan. Volksverhuizingen, migratiebewegingen en deportaties zijn van alle tijden en steeds zijn er mensen geweest die dergelijke episoden hebben overleefd. En als dat niet het geval was, dan vormde de verandering in de ruimte om hem heen als regel niet de grootste bedreiging voor de mens.

Behoeftte aan verandering dan wel onveranderlijkheid is tijdgebonden. In de tijd van het handwerk was gelijkvormigheid een hoog en haast onbereikbaar ideaal. Maar toen mechanisatie en standaardisatie van het productieproces uniformiteit tot regel hadden gemaakt, werd de verscheidenheid weer hoog ingeschat. Hetzelfde geldt voor de gebouwde omgeving. Overal in het Romeinse Rijk hadden de *castra* een uniform grondpatroon ter wille van de herkenbaarheid. Elke vreemdeling of boodschapper van elders kon zich daardoor direct plaatsen in de ruimte die hij nog nimmer betreden had en wist meteen waar hij naar toe moest om zijn opdracht te vervullen. Diezelfde overweging heeft naderhand de internationaal ingestelde kloosterorde der Cisterciënzers ertoe gebracht om de inrichting van hun kloosters overal in Europa zo veel mogelijk op hetzelfde grondplan te baseren. Maar nu er overal nieuwbouwwijken zijn verrezen die uitmunten door gelijkvormigheid, wil men de ene flat weer onderscheiden van de andere, de etages niet allemaal hetzelfde maken en voorkomen dat alle doorzonwoningen op elkaar gaan lijken.

De eeuwen door heeft de cultuur de mens als individu en als collectief een weg gewezen die hoger reikt dan de sleur, de drukte en de zorgen van alledag. Die grotere hoogte heeft de mens in staat gesteld om zichzelf en zijn dagelijkse besommingen te plaatsen in een ruimer verband en uit die relativering nieuwe levensmoed te putten. Daarom wordt terecht aangenomen dat de herkenbaarheid van steden, dorpen en landschappen een belangrijk doch onderbelicht onderdeel is van ons cultureel erfgoed en een bijdrage kan leveren aan de leefbaarheid van ons land. Die herkenbaarheid wordt echter niet uitsluitend gedragen door het bijzondere, maar vooral door het algemene, het vertrouwde en het gewone. Dit cultuurhistorische belang van het algemene vormt de tweede reden waarom niet mag worden verwacht dat de beoefenaren van de verschillende cultuurhistorische disciplines spontaan consensus zullen bereiken over de kwaliteitscriteria die gehanteerd moeten worden bij het beoordelen van de voorwerpen en verschijnselen die kenmerkend zijn voor de regionale verscheidenheid van ons land. En als er al zo'n consensus tot stand zou komen, dan moet men vrezen dat daarin het bijzondere belang van het algemene bij het algemene belang van het bijzondere ten achter gesteld zal zijn.

Natuur en cultuur

De herkenbaarheid van de verschillende delen van ons land wordt overigens niet alleen bepaald door de cultuurhistorische kwaliteiten van het landschap en de gebouwde omgeving, maar evenzeer door de natuurkwaliteiten ervan. Vaak wordt de indruk gewekt alsof er een fundamentele tegenstelling zou bestaan tussen natuurontwikkeling en cultuurbehoud¹¹. Die tegenstelling vindt haar grond echter vooral in persoonlijke hobby's en belangentegenstellingen, en zeker niet in een fundamenteel verschil tussen natuur en cultuur. Want, wat is natuur nog in ons land: (bijkans) alles wat wij voor natuur houden, is zwaar beïnvloed door menselijk handelen of daarvan het onmiddellijke resultaat. De 'oude' natuur was nog vaak het onbedoelde nevenproduct van menselijk handelen, maar de 'nieuwe' natuur is een cultuurproduct van het zuiverste water. Collectief hebben wij besloten dat het Nederland van de 21e eeuw meer natuur moet hebben en dat die natuur er zus en zo uit moet zien en dat is de 'nieuwe' natuur. Het verschil tussen een volkstuintje, het Amsterdamse Bos en de Duurse Waarden is gelegen in het verschil in speelruimte die de natuur van de mens krijgt. Maar die speelruimte moet wel steeds weer door de mens bevestigd worden. Beslist de mens anders, dan krijgt de natuur een andere gedaante. In cultuurhistorisch opzicht is het daarom weinig zinvol om onderscheid te maken tussen natuurwaarden en cultuurwaarden.

De bijdrage van de cultuurhistorie aan de ruimtelijke kwaliteit en de leefbaarheid van ons land omvat dus meer dan wat traditioneel in ambtelijke kring wordt gezien als de 'cultuurhistorische disciplines' of de 'cultuurhistorische waarden'. Cultuurhistorisch gezien moet 'ruimtelijke kwaliteit' worden opgevat als de maximalisatie van de natuurlijke verscheidenheid *en* de historische diepte van een gebied. Anders gezegd, in cultuurhistorisch opzicht wordt de ruimtelijke kwaliteit groter naar mate de natuurlijke verscheidenheid toeneemt en tegelijkertijd een groter deel van de bewoningsgeschiedenis in het landschap en de nederzettingen afleesbaar is. Overigens moet worden opgemerkt dat, afgezien van de *highlights*, de gewone man onder de bezoekers en de bewoners van ons land zich niet bewust is van het verschil tussen natuur- en cultuurwaarden. Deze bredere opvatting van cultuurhistorie en ruimtelijke kwaliteit strookt dan ook goed met wat de meeste mensen zien als de kenmerkendheid en de herkenbaarheid van de regionale verscheidenheid in onze steden, dorpen en landschappen.

Als men uitgaat van deze bredere definitie, dan is de maximalisatie van de natuurlijke verscheidenheid en de historische diepte het vanzelfsprekende kwaliteitscriterium voor de bijdrage van de cultuurhistorie aan de leefbaarheid van ons land. Het formuleren van een dergelijk kwaliteitscriterium is echter eenvoudiger dan het toepassen ervan. Wat bijvoorbeeld te doen met gave, stijlzuivere monumenten? Of met gebieden waarvan de eigenheid juist wordt bepaald door het *ontbreken* van natuurlijke verscheidenheid of historische diepte? En hoe heeft men om te gaan met archeologische waarden die door deskundigen worden vermoed maar waarvan het belang alleen kan worden aangetoond door een opgraving die tegelijkertijd de vernietiging van die waarden inhoudt? Daarnaast is de aandacht van cultuurhistorici vooral object-gericht en kenmerkt hun inzet zich door een vaak even onbewuste als onbedwingbare hang naar bescherming van het bedreigde. Het gevaar is dan ook groot dat de

---

¹¹Borger, Guus J. (1995) De spannende relatie tussen natuur, landschap en recreatie. In: *Natuur - landschap - recreatie. Spanning of ontspanning?* Publicatie RMNO nr. 106, p. 19-27. Raad voor het Milieu- en Natuuronderzoek, Rijswijk. Borger, Guus J. (1998) Natuur, landschap en water. Nut en noodzaak voor de toekomst, kansen en bedreigingen voor het verleden. In: *De Stad, Het Water*. Verslag Jaarcongres Dordrecht 1997, Vereniging Stadswerk Nederland, z.j., z.p. (Den Haag 1998), p. 38-43.

vertegenwoordigers van elk van deze wetenschapsgebieden in voorkomende gevallen beweren dat in zijn algemeenheid aan dit kwaliteitscriterium is voldaan als hun specifieke object van zorg maar gespaard blijft. Een dergelijke opstelling zal een verder gesprek over de toekomst van het verleden in ons land opnieuw onmogelijk maken.

Een kwaliteitscriterium met betrekking tot de bijdrage van de cultuurhistorie aan de leefbaarheid van ons land zal pas praktische betekenis krijgen als de instelling van een groot aantal beoefenaren van deze disciplines is veranderd. Dat veranderingsproces is al jaren gaande en behoorlijk ver gevorderd, maar zonder externe impulsen zal het nog jaren duren voordat het publieke debat over de bijdrage van het verleden aan de ruimtelijke kwaliteit van de toekomst resulteert in een zekere mate van overeenstemming over de vraag wat de voornaamste cultuurhistorische dragers zijn van de regionale verscheidenheid van onze steden, dorpen en landschappen. Om te bereiken dat die beoogde overeenstemming een draagvlak heeft dat over de grenzen van de verschillende disciplines heen reikt, zullen vertegenwoordigers van deze disciplines moeten worden uitgedaagd om met elkaar het gesprek aan te gaan over zaken als ruimtelijke kwaliteit, regionale verscheidenheid en de herkenbaarheid van nederzettingen en landschappen. De stappen op weg naar dat gesprek zijn wij gewoon om aan te duiden als de *interne integratie* van de cultuurhistorie. Het in 1990 opgerichte Platform Landschap & Cultuurhistorie speelt daarin een centrale rol¹².

De interne integratie van de cultuurhistorie

Belangrijk is het om er nogmaals op te wijzen dat niet verwacht mag worden dat de beoefenaren van alle cultuurhistorisch relevante wetenschapsgebieden spontaan tot consensus zullen geraken over de criteria waaraan, vanuit hun disciplines gezien, de ruimtelijke inrichting van onze steden, dorpen en landschappen moet voldoen. In het bovenstaande zijn al enkele argumenten ter onderbouwing van die stelling genoemd. Teneinde de problematiek rond de interne integratie van de cultuurhistorie goed in beeld te brengen, is het echter nodig om nog verder in te gaan op de aard van de belemmeringen waarmee in dit opzicht gerekend moet worden.

Als eerste moet er op gewezen worden dat consensus niet behoort tot het wetenschappelijke ideaal van althans een aantal van de cultuurhistorische vakgebieden. Het steeds weer op zoek gaan naar nieuwe associaties, vergelijkingen en parallellen vormt voor de beoefenaren van deze disciplines veel meer de kern van de wetenschappelijke uitdaging dan het zoeken van consensus. Als tweede is het van belang om te bedenken dat elk van deze disciplines als gevolg van de eigen wetenschappelijke traditie bij het beoordelen van lokale of regionale objecten en fenomenen een in tijd en ruimte verschillend referentiekader hanteert. Cultuurhistorici die zich inzetten voor een integrale benadering van de cultuurhistorie in de ruimtelijke ordening roepen daardoor op het eigen vakgebied het verwijt over zich af dat zij niet handelen overeenkomstig de internationaal geldende standaarden¹³. De derde belemmering voor een spontaan ontstaan van consensus over de bijdrage van de cultuurhistorie aan de leefbaarheid van ons land vloeit eveneens voort uit het referentiekader dat de beoefenaren van

---

¹²Platform Landschap & Cultuurhistorie (1991) Het historische landschap ... ook een zorg! Amsterdam.

¹³In een door reductionisme gedomineerde academische wereld richt dit verwijt zich overigens tegen iedere poging tot interdisciplinair onderzoek. De kracht van deze repressieve tolerantie wordt gewoonlijk niet onderkend en daardoor onderschat.

deze disciplines beroepsmatig hanteren. Lokale en regionale verschijnselen worden door hen noodzakelijkerwijs gezien als variaties op processen of patronen die zich ook op andere plaatsen en tijden voordoen of hebben voorgedaan. In wetenschappelijke beschouwingen staat daardoor steeds als vanzelfsprekend het algemene belang van het bijzondere voorop, terwijl het bij de regionale verscheidenheid en de leefbaarheid van ons land gaat om het bijzondere belang van het algemene en het gewone.

Op spontane wijze zal de beoogde consensus dus niet ontstaan. Als hij gewenst is, dan zal daarvoor een bijzondere actie ondernomen moeten worden. Belangrijk is echter om onder vertegenwoordigers van alle betrokken disciplines overeenstemming te bereiken over het doel van een dergelijke actie. Maar die overeenstemming zal pas worden bereikt als er een helder geformuleerd doel is. Deze impasse kan alleen doorbroken worden door een constructief overleg tussen mensen die in staat en bereid zijn om de oude, disciplinaire belangen en vanzelfsprekendheden even terzijde te schuiven. Ambtenaren en vertegenwoordigers van de betrokken disciplines zullen expliciet of impliciet zo zeer gebonden zijn aan de hun verstrekte last, dat men van hen de benodigde souplesse niet mag verwachten. Kans op succes bestaat er alleen als men een aantal informele leiders uit de verschillende wetenschapsvelden op persoonlijke titel uitnodigt om met een voorstel te komen. Gelukkig treft men, zoals gezegd, op dit moment in de verschillende cultuurhistorische disciplines zo veel mensen aan die overtuigd zijn van de noodzaak dat er iets wezenlijks moet veranderen met betrekking tot de inbreng van de cultuurhistorie in de ruimtelijke ordening, dat de geesten rijp lijken te zijn voor een dergelijk initiatief. Maar om de druk op de ketel te houden, zal een dergelijke werkgroep aan een strak tijdschema gebonden moeten worden.

De regionale verscheidenheid in cultuurhistorisch opzicht

Interne integratie van de cultuurhistorie betekent dat de verschillende disciplines op hoofdzaken en in hoofdlijnen overeenstemming bereiken over wat in wetenschappelijk en in maatschappelijk opzicht de voornaamste cultuurhistorische kenmerken zijn die de identiteit en de regionale verscheidenheid van onze steden, dorpen en landschappen bepalen. Deze consensus is nodig om in de richting van de ruimtelijke ordening en de ontwerpende disciplines duidelijk te kunnen maken aan welke criteria de ruimtelijke inrichting moet voldoen om ook in de toekomst cultuurhistorisch belangwekkend te blijven. Een dergelijke overeenstemming kan alleen worden bereikt in een concrete discussie met een duidelijk doel.

Een voor de hand liggend middel daartoe lijkt te zijn het doen vervaardigen van een integrale en landelijke overzichtskaart 1:400.000 van de regionale verscheidenheid en de ruimtelijke kwaliteit van het Nederlandse landschap¹⁴. Op die manier kan de interdisciplinaire discussie over het belang van de cultuurhistorie voor de leefbaarheid en de herkenbaarheid van de verschillende steden, dorpen en landschappen worden gestart. Een dergelijk overzicht geeft echter niet alleen helderheid over de voornaamste cultuurhistorische kenmerken van de verschillende delen van ons land, maar maakt tegelijkertijd duidelijk aan de bewoners, bestuurders, ontwerpers en vormgevers met welke kwaliteiten er gerekend moet worden bij discussie over vorm- en

---

¹⁴Gedacht wordt aan een kartering en beschrijving vergelijkbaar met die welke in 1996 door het Platform Landschap & Cultuurhistorie in opdracht van het Ministerie van VROM en OCW is vervaardigd voor het Groene Hart. Vgl. Borger, Guus J., & Paul H.C. Vesters (1996) *Cultuurhistorie in het Groene Hart. Een overzicht en een waarderingskaart*. Platform Landschap & Cultuurhistorie, Amsterdam. Zie ook: Borger, Guus, Adriaan Haartsen & Paul Vesters, m.m.v. Frits Horsten (1997) *Het Groene Hart, een Hollands cultuurlandschap*. Matrijs, Utrecht. Zie ook: Borger, G.J. (1997) Het Groene Hart voorbij. *Bulletin KNOB* 96, p. 75-77.

functieveranderingen van de bestaande ruimtelijke inrichting van een streek, stad of dorp. Op die manier kan een aanzet worden gegeven tot het onderscheiden van hoofd- en bijzaken, tot het stellen van prioriteiten en posterioriteiten en tot een waardering van de belangrijkste elementen en patronen. Deze overzichtskaart zal dus niet *bottom up*, inventariserend en objectgericht moeten zijn met het oog op behoud door bescherming, maar integendeel *top-down*¹⁵, indicatief, generaliserend, vlakdekkend en gericht op hoofdzaken, teneinde een rol te kunnen spelen in een beleid dat is gericht op '*behoud in ontwikkeling*'.

Zonder een bijbehorende beschrijving van de onderscheiden cultuurhistorische kwaliteiten zal een dergelijke overzichtskaart ontwerpers niet kunnen inspireren en de bestuurders niet helpen bij de begeleiding van het besluitvormingsproces. Bovendien zal zo'n kaart niet aanspreken bij het overgrote deel van de bevolking. Daarom zal het vervaardigen van een cultuurhistorische overzichtskaart 1:400.000 weinig effect hebben als zij niet gepaard gaat met een even gedegen als beknopte beschrijving van de voornaamste dragers van de regionale verscheidenheid in ons land. Een dergelijke samenvattende beschrijving van de voornaamste dragers van de regionale en lokale verscheidenheid in de verschillende delen van ons land kan een belangrijke bijdrage leveren aan de verbreding van het draagvlak voor de cultuurhistorie.

Kartering - beschrijving - waardering

Een belangrijke aanzet tot deze eerste fase van de beoogde kartering is te vinden in de *Nota Landschap* en het *Structuurschema Groene Ruimte* van het ministerie van LNV¹⁶. Daarin wordt ons land in grote lijnen ingedeeld in acht landschappen. Voor elk landschapstype geeft de *Nota Landschap* een korte schets van de meest in het oog springende historisch-landschappelijke elementen en patronen. Op die manier heeft het ministerie aangegeven wat in de verschillende delen van ons land de uitgangspunten zullen zijn voor het zogeheten generieke landschapsbeleid. Het ministerie is tot nu toe echter niet gekomen tot een nadere invulling van dit generieke beleid.

Begrijpelijkerwijs is deze aanzet beperkt gebleven tot het werkterrein van het ministerie van Landbouw. Een verbreding naar het werkterrein van de andere cultuurhistorisch relevante disciplines en ministeries moet nog plaats vinden. Bovendien vraagt de keuze en beschrijving van de in de *Nota Landschap* opgenomen historisch-landschappelijke elementen en patronen een nadere toelichting en onderbouwing. In het bovenstaande hebben wij er al op gewezen dat wij betwijfelen of een ambtelijke dan wel beroepsmatig samengestelde werkgroep de souplesse zal hebben die nodig is om te komen tot een integrale benoeming van de regionale verscheidenheid in cultuurhistorisch opzicht. Alleen een zorgvuldig geselecteerde groep van

---

¹⁵In het kader van Project 33 van het Natuurbeleidsplan is inmiddels een methode ontwikkeld voor een top-down benadering van de historisch-geografische waarden in het Nederlandse landschap. Vgl. Baas, H.G., & W.A. Ligtendag (1994) *Project 33 NBP Top Down. Een methode van selectie en waardering van historisch-geografische elementen en patronen in het landschap op basis van de landschapsgenese*. Bureau Landview, Hoorn. Bij de ontwikkeling van deze methode is er rekening mee gehouden dat de archeologische en historisch-bouwkundige waarden aan de historisch-geografische gekoppeld kunnen worden. Daarmee is een eerste aanzet tot een integrale kartering en waardering van de regionale verscheidenheid van ons land in cultuurhistorisch opzicht gegeven. Bovendien sluit deze methode aan bij de aanzet tot een generiek landschapsbeleid zoals die is gegeven in de *Nota Landschap* en het *Structuurschema Groene Ruimte* van het ministerie van LNV.

¹⁶(1992) *Nota Landschap. Regeringsbeslissing Visie Landschap*. Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, 's-Gravenhage; (1992) *Structuurschema Groene Ruimte. Het landelijk gebied de moeite waard*. Ontwerp-planologische kernbeslissing. Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, 's-Gravenhage.

informele leiders uit de verschillende cultuurhistorische disciplines die op persoonlijke titel zijn uitgenodigd, achten wij in staat om deze taak naar behoren te volbrengen.

Door het formuleren van kenmerken op het hoogste schaalniveau, dat van de verschillende landschapstypen, wordt niet alleen een cultuurhistorische karakteristiek gegeven van de regionale verscheidenheid op dat abstractieniveau, maar ook een waardering uitgesproken. Wat kenmerkend is voor het gebied als geheel, verdient ook op lagere schaalniveaus een zorgvuldige behandeling en afweging. Het gaat immers om de dragers van de algemene kenmerken van het desbetreffende landschapstype. Op die manier leidt het benoemen van de algemene karakteristieken in cultuurhistorisch opzicht voor Nederland als geheel en voor elk van de acht landschapstypen als vanzelf tot het formuleren van prioriteiten en daarmee van posterioriteiten, zonder dat de benoemde kenmerken daardoor heilig worden verklaard of onaantastbaar gemaakt.

De inhoud van een vlak wordt bepaald door zijn begrenzing. De algemene cultuurhistorische karakteristiek van elk van de landschapstypen wordt zodoende mede bepaald door de begrenzing ervan. De grove lijnen uit de Nota Landschap zijn indicatief wel van belang, maar vragen om een precisering. Op het plaatselijke niveau (gemeenten, waterschappen) wordt immers bepaald of het beoogde beleid effectief kan doorwerken, en dat plaatselijke niveau is het meeste gediend met duidelijkheid. Als lokale belangentegenstellingen in alle scherpste in beeld zijn gekomen, is de speelruimte verdwenen voor een open discussie over de beleidsmatig meest juiste en verantwoorde grenzen. Vaak zal op lokaal niveau de tegenstelling tussen de verschillende landschapstypen vervluchtigen in een veelheid van overgangsvormen, maar het is wenselijk om vooraf de consequenties van de gekozen typering voor het plaatselijke bestuursniveau zo goed mogelijk te doordenken.

In de eerste fase van dit project dient er tussen de betrokkenen overeenstemming te worden bereikt over de algemene cultuurhistorische karakteristieken van het Nederlandse landschap als geheel en van de acht onderscheiden landschapstypen. Tevens moet daarin worden aangegeven wat de meest voor de hand liggende begrenzing van deze landschapstypen is. In de tweede fase kan dan worden overgegaan tot een indeling van elk van deze landschapstypen in deellandschappen, de begrenzing daarvan en het benoemen van de bijzondere karakteristieken van elk van die deelgebieden. Daarbij zal rekening gehouden moeten worden met de overzichts- en waarderingskaarten die inmiddels door verschillende provincies zijn gepubliceerd of in voorbereiding zijn. Mogelijk is er daarna nog een verdere geleiding nodig, met name in de meest omvangrijke landschapstypen zoals het zandlandschap en het veenlandschap, maar dat moet aan het nadere oordeel van de betrokken deskundigen worden overgelaten. Steeds zal er echter een verband moeten zijn tussen de begrenzing van het vlak, de benoeming van de daarin aanwezige kwaliteiten en de waardering van de dragers van de regionale verscheidenheid op het desbetreffende niveau van beschouwing.

Verschillende overheden en bevoegdheden

Zeker als de brede omschrijving van cultuurhistorie en ruimtelijke kwaliteit wordt gehanteerd, heeft men te maken met de bevoegdheden van een veelheid aan overheden en overheidsinstellingen. De mate van decentralisatie van de overheidstaken op het gebied van natuur, landschap en cultuur verschilt namelijk aanzienlijk. Op het terrein van de cultuur bestaat er bovendien nog weer een verschil in de mate van (de)centralisatie tussen de monumentenzorg en de zorg voor het archeologische erfgoed. Met betrekking tot de internationale verplichtingen en zeer bijzondere objecten en terreinen ligt het primaat in de verantwoordelijkheid vanzelfsprekend bij het Rijk. Voor het overige lijkt het voor de hand te liggen dat de provincies een centrale en coördinerende rol krijgen toebedeeld bij het bewaken van de regionale verscheidenheid in ons land. De afstemming tussen de bevoegdheden van Rijk en provincies en de nadere omschrijving van de coördinerende rol van de provincies op de verschillende beleidsterreinen zal echter nog het nodige overleg vragen. Het is te hopen dat de projectgroep Belvédère er in slaagt om de wirwar van posities en belangen inzichtelijk te maken en helderheid te scheppen ten aanzien van de verschillende verantwoordelijkheden, aanspraken, rechten en bevoegdheden.

Gezien de gedeelde bevoegdheden van Rijk en provincies ten aanzien van het breed geformuleerde terrein van de cultuurhistorie, is het noodzakelijk dat beide overheden overeenstemming bereiken over de uitwerking en de wijze van gebruik van de hierboven bepleite overzichtskartering met bijbehorende beschrijving. Desondanks is het duidelijk dat de verantwoordelijkheid voor de eerste fase van een dergelijke integrale beschrijving en waarderende overzichtskartering bij het Rijk berust. Gezien de bovengenoemde opzet van deze kartering (*top-down*, indicatief, generaliserend en vlakdekkend) moeten in deze eerste fase van dit project de voornaamste dragers van de regionale verscheidenheid in ons land op nationale schaal worden benoemd. Daarbij zal rekening gehouden moeten worden met de verplichtingen die ons land internationaal is aangegaan met betrekking tot natuur, landschap en cultuurhistorie. Verder zal bij die eerste fase van de kartering nagegaan moeten worden welke betekenis ons land in cultuurhistorisch opzicht heeft binnen de Europese ruimte in het algemeen en binnen de Nederduitse Laagvlakte en het stroomgebied van Rijn en Maas in het bijzonder. Bezien moet worden wat in dit ruimere verband het belang is van de 'collectie Nederland' in landschappelijk en cultuurhistorisch opzicht. Van de provincies mag niet worden verwacht dat zij op dit hoge niveau van abstractie in eigen huis beschikken over de nodige expertise. Daarom ligt de eerste verantwoordelijkheid voor het formuleren van een beleid inzake de regionale verscheidenheid in cultuurhistorisch opzicht op het hoogste niveau primair bij het Rijk. Waar, door bijzondere omstandigheden, de provincies op dit niveau echter een bijdrage kunnen leveren aan de formulering van het Rijksbeleid, zal deze inbreng van begin af aan in dit project een plaats moeten krijgen.

Coda: het cultuurhistorische kwaliteitscriterium en zijn gebruik

In het bovenstaande is gesteld dat de maximalisatie van de natuurlijke verscheidenheid en de historische diepte het vanzelfsprekende kwaliteitscriterium is voor de bijdrage van de cultuurhistorie aan de leefbaarheid van ons land. De voorgestelde kartering en benoeming van de voornaamste dragers van de regionale en lokale verscheidenheid in de verschillende delen van ons land zal resulteren in een inzichtelijk overzicht van de cultuurhistorische basiskwaliteiten van de verschillende regio's. In feite gaat het hierbij dus om een verdieping en verbreding van de aanzet tot een generiek landschapsbeleid, zoals die is gegeven in de Nota Landschap en het

Structuurschema Groene Ruimte. Een dergelijk overzicht kan ook een belangrijke rol spelen in het nog steeds moeilijke proces van selectie en waardering en daarmee bij het stellen van posterioriteiten. Twee afwegingscriteria zullen daarbij een rol moeten spelen. In de eerste plaats gaat het om de vraag welke elementen en patronen de dragers zijn van de cultuurhistorische basiskwaliteiten van de verschillende regio's, deellandschappen of landschapstypen. Ten behoeve van het behoud van de regionale verscheidenheid zal, bij afwegingen in het kader van het proces van behoud in ontwikkeling, aan deze dragers van de basiskwaliteiten meer aandacht geschonken moeten worden dan aan andere aspecten van het cultuurhistorisch erfgoed. Het tweede afwegingscriterium heeft betrekking op de waardering van de elementen en patronen die niet kenmerkend worden geacht voor de regionale verscheidenheid. In dergelijke gevallen zal bezien moeten worden of de desbetreffende objecten mogelijk een bovenlokale betekenis hebben en of zij iets belangwekkends of aantrekkelijks toevoegen aan de landschappelijke herkenbaarheid van de regio in kwestie.

Voorwaarde voor het ontwikkelen van een debat over de kwaliteitscriteria is een integrale behandeling van de cultuurhistorie, gericht op behoud in ontwikkeling. Parallel daaraan dient voor de bescherming van een beperkt aantal uitzonderlijke objecten de Monumentenwet te worden gehandhaafd en verbeterd. Voor het culturele erfgoed als geheel is de Monumentenwet echter niet het meest geschikte instrument. Deze wet resulteert namelijk in een bescherming die het object isoleert van zijn omgeving. Wanneer het stilzetten van de tijd het meest doeltreffende middel is om een bepaald object als onderdeel van het cultuurhistorische erfgoed voor de toekomst te bewaren, dan moet daartoe de Monumentenwet worden gebruikt. In de meeste gevallen moet echter worden gekozen voor een minder zware bescherming. Daardoor wordt het mogelijk om de geselecteerde elementen en patronen op harmonische wijze een plaats te geven in hun omgeving, ook al wordt die omgeving gedomineerd door nieuwe functies en een nieuwe inrichting en vormgeving. De planologische monumentenzorg is daarvoor een geëigend instrument, maar vraagt wel om een betere integratie van de cultuurhistorie in de ruimtelijke ordening. Deze externe integratie van de cultuurhistorie vraagt op veel punten nog om een wezenlijke verbetering. Met name de beantwoording van de vraag hoe cultuurhistorisch gekleurde streefbeelden ten aanzien van onze steden, dorpen en landschappen geïntegreerd kunnen worden in ruimtelijke concepten, zal nog vele interdisciplinaire hoofdbreken kosten.

Uitgangspunt dient te zijn dat er in de leefomgeving van de bewoners aanhechtingspunten aanwezig blijven voor de verhalen die het heden verbinden met het verleden. Alleen op het lokale en regionale niveau kent men deze verhalen en heeft men weet van deze aanhechtingspunten. Op dat niveau zullen de plannen dan ook uitgewerkt en aangestuurd moeten worden. Van hoger hand zal men zich moeten beperken tot het stellen van kaders en het bieden van voorzieningen. Van doorslaggevende betekenis is echter of opdrachtgevers én ontwerpers bereid zijn om de thans aanwezige historische diepte en natuurlijke verscheidenheid als uitgangspunt te nemen bij hun denken over en werken aan de toekomstige inrichting van de ruimte in onze landelijke en stedelijke gebieden.

"Schuldig Landschap"

(naar Armando)

Een visie op het landelijk gebied vanuit de architectuur- en landschapsgeschiedenis. Een essay voor de VROM-raad

dr. Erik A. de Jong
Vrije Universiteit Amsterdam

Schuldig Landschap

I. Stellingen:

- *het is van belang te definiëren wat cultuurlandschap is: cultuurlandschap omvat naast archeologie, historische geografie en bouwhistorie ook en vooral de plannings-geschiedenis van het ontworpen landschap*
- *er bestaat een samenhang tussen vorm en geschiedenis van het landschap*
- *continuïteit is van wezenlijk belang*
- *het landschap heeft een esthetische betekenis in de letterlijke zin van: zintuiglijke ervaring die tot kennis leidt*
- *naast natuureducatie dient er aandacht te zijn voor een educatie waarin het landschap gedefinieerd wordt als de verwevenheid tussen natuur en cultuur*
- *kennis van de planningsgeschiedenis kan een instrument zijn voor nieuwe ontwerpen*

Ter inleiding

Het is niet anders dan opvallend te noemen dat recentelijk in Nederland twee landschappen als World Heritage Site werden aangewezen: de stelling van Amsterdam en de molens van Kinderdijk. In ons urbane land zullen deze 'sites' de Nederlanders zelf weinig zeggen. Met monumenten associeert men eerder steden en gebouwen als de dragers van en de context voor onze (stedelijke) cultuur dan landschappen.

De stelling van Amsterdam en de molens in het Kinderdijkse landschap zijn door hun nieuwe status definitief iconen geworden. Misschien niet zozeer van ons landschap als wel van ons stedelijk denken. De eerstgenoemde staat symbool voor de heldhaftige verdediging van Amsterdam. Water fungeert in dit verdedigingslandschap als handlangster van de mens, namelijk om de hoofdstad te beschermen als bron van onze 'Hollandse' en stedelijke wijze van denken en beschouwen. De ander vervult een tegenovergestelde rol: in Kinderdijk wordt het water door menselijke techniek juist in bedwang gehouden.

Deze constatering wil aangeven hoe complex ons omgaan met het landschap is. Ook, hoezeer onze ideeën ten aanzien van het landschap berusten op mythen, aannames en onbewuste veronderstellingen. De actuele discussie over de toekomst van ons land wordt nog altijd gekenmerkt door de ontkenning van de zelfstandige identiteit van ons historische en actuele landschap.

Te vaak spreekt men over stadslandschappen, de opheffing tussen stad en land en over nieuwe buitenplaatsen zonder de precieze inhoud van deze nieuwe terminologieën theoretisch te definiëren. Dat het landschap een archeologisch bodemarchief is, daarover is men het zo langzamerhand wel eens; daar immers dreigt waardevol cultuurgood verloren te gaan. Maar met het cultuurlandschap boven de grond ligt het in de praktijk anders. De aftakkingen van de Betuwelijn, bijvoorbeeld, die dwars door onvervangbare, levende cultuurlandschappen van ons land zijn geprojecteerd, stellen de overheidsdiscussie over de toekomst van Nederland als een mogelijk parklandschap in een discutabel daglicht. Hetzelfde geldt voor de ontwikkelingen op het platteland in Drenthe, Groningen en Friesland.

Al deze gebieden zijn door onze op steden gerichte geschiedschrijving te weinig bestudeerd, noch adequaat beschreven en geïnterpreteerd.

Naast wat gewoonlijk bij landschap als natuur wordt verstaan, zijn vorm en geschiedenis van het landschap een even wezenlijk onderdeel van de architectuur, de stedenbouw en de ruimtelijke ordening.

Met die geschiedenis wordt niet bedoeld een onveranderlijke situatie die bevroren zou moeten worden, of enkel op bescherming uit is. Dat zou in het landschap, waarvan verandering het wezenskenmerk is, ook niet eens kunnen. Geschiedenis verwijst hier naar een historische ontwikkeling, continuïteit zo men wil, zoals de Raad voor Cultuur dat in zijn Advies Cultuurnota 1997-2000 uitsprak. Continuïteit en het daarmee samenhangende bewustzijn van geschiedenis en traditie kunnen van groot belang zijn om verlies aan identiteit te voorkomen. Traditie en vernieuwing werden door de Raad wel 'het cement' van de culturele betekenisgeving genoemd.

Evenmin wordt hier met vorm louter uiterlijkheid bedoeld, eerder 'esthetiek' in de meest wezenlijke vorm. Esthetische werking hangt af van vorm, beplanting, ligging, licht, kleur, inrichting, fauna, bebouwing, om enkele ingrediënten te noemen. De esthetica van het Nederlandse landschap dient naar mijn idee vooral begrepen te worden naar wat in het oorspronkelijke Grieks '*aisthèsis*' is, namelijk de zintuiglijke ervaring, die leidt tot ervaring, kennis van zaken, smaak en begrip. Het is dit besef van de landschappelijke omgeving dat volgens Arnold Berleant, in zijn vorig jaar verschenen inspirerende Living in the Landscape. Towards an Aesthetics of Environment, verbonden is met wat in een bepaalde cultuur, een bepaalde tijd een wijze van zien, van begrijpen, van ontwerpen en vormgeven van functies is. In haar in 1997 gehouden Doornboslezing vertelde de Amerikaanse Anne Wishton Spirn dat het 'herontdekken en vernieuwen van de taal van het landschap het vinden en verbeelden van nieuwe metaforen vereist, het vertellen van nieuwe verhalen en het scheppen van nieuwe landschappen'. Voor haar zijn de ontwerpers vertellers van verhalen, is ontwerpen een manier van verbeelden, het vertellen van nieuwe en het ophalen van oude verhalen. Qualitate qua geldt dat ook voor natuurontwikkelaars. Voor beiden gaat het echter alleen op als het werk op niveau plaatsvindt.

In Nederland moet de planningsmachinerie vaak dergelijke inzichten in de identiteit van het landschap ontberen. Landschap is met name voor architecten verworden tot een metafoor voor op de toekomst gerichte ontwerpen. Het lijkt althans voor hen niet meer een historische of autonome werkelijkheid te vormen. Of architecten, ook al zijn ze gevoed door kennis en inzicht, dus ook werkelijk gevoel en begrip voor de vele dimensies van dat landschap zullen opbrengen, is nog maar de vraag. Voor landschapsarchitecten liggen deze kwesties in toenemende mate anders.

In het Natuurbeleidsplan van 1990 en recenter nog, tijdens het Keijenbergcongres over ecologie en vormgeving dat in 1996 in Artis werd gehouden, werd gevraagd om meer inzicht in de planningsgeschiedenis van het Nederlandse landschap, inzichten die zouden kunnen dienen als oriëntatie bij of grondslag voor vernieuwingen. Maar wat precies de positie van die planningsgeschiedenis is, en ook: waar en door wie die planningsgeschiedenis zou moeten worden geschreven en geïmplementeerd, is niet eenvoudig te beantwoorden. Begint men bij de bronnen, of is het noodzakelijk nieuwe, op historisch inzicht geschoeide, overkoepelende visies te lanceren? Begint men bij het landschap als grootst mogelijke noemer, bij de analyse van landschapsmythen, of bij de geschiedenis van 'plekken' als tuinen en parken? Of vangt men aan bij de bronnen van het debat over de specifieke identiteit en deskundigheid van de

landschapsarchitect, de architect, de stedenbouwkundige, de ingenieur, de ecooloog en bioloog, de bestuurder en de historicus? Het landschap moge dan wel een voorwerp van multidisciplinaire bemoeienis zijn maar het is ook een toneel waarop een overdracht van ideeën, laat staan een interdisciplinaire samenwerking op basis van uitwisseling van gedachten en inzichten, maar moeizaam tot stand komt.

II. Stellingen:

- *landschap is voor het publiek zowel een object van projectie als van consumptie*
- *het grote publiek, kenners en ook ontwerpers zijn in hun visie op het landschap in hoge mate door onze stadscultuur bepaald*
- *landschap is "schuldig" in die zin dat het een historische gelaagdheid bezit en daarvan gewag maakt voor wie het lezen kan; het kan ook opnieuw en anders verteld en gelezen worden*
- *landschap bezit een eigen identiteit*
- *de gereedschapskist van de landschapsarchitectuur is voor de inrichting van het landschap van groot belang*
- *de historische, artistieke en conceptuele bagage van de landschapsontwerper, de ecooloog en de beheerder van het landschap is bepalend voor de kwaliteit van ingrepen in het landschap*
- *verschillende disciplines hebben hun plaats naast en met elkaar*

Nederland als kunstwerk

De actie Nederland twee maal zo mooi, in 1996 georganiseerd door onder meer het Wereld Natuurfonds, toonde op indringende wijze hoe Nederland worstelt met zijn voorstelling van de natuur - en vooral hoe wij onze verwachtingspatronen en onze idealen projecteren op datgene wat natuur moet zijn. Het mooiste voorbeeld werd gegeven tijdens de televisie-campagne waarin bekende Nederlanders met natuur geconfronteerd werden, een natuur die het liefst van een aangename wilde schoonheid dient te zijn. Willeke Alberti bijvoorbeeld stond op de Hooge Veluwe oog in oog met Schotse Hooglanders - vervangers, zoals zij vertelde, van de uitgestorven oeros: vertederd sprak zij de langharige beesten toe, alsof het schoothondjes waren.

De natuur vertegenwoordigde in deze publiciteitsactie nog altijd een idylle, een illusie. In dat arcadische, wijd verspreide, denkpatroon representeert de natuur de ongeschonden staat der levende dingen die in het jachtige mensenleven niet meer bestaat. Zij staat, in weerwil van wat architecten en planners recentelijk als stadslandschap hebben bedacht, nog altijd tegenover de stad en vooral tegenover techniek en industrie. Waar biogenetica natuurlijke materialen al lang manipuleert en in onze huiselijke omgeving natuurlijke grondstoffen vervangen zijn door artificiële en technologische producten, dient voor de moderne consument de natuur een ecolandschap te zijn dat nog altijd 'mooi' gevonden dient te worden, het meest gehoorde woord tijdens het Nederland 2x zo mooi programma. Verbonden met morele waarden, en sinds de milieubeweging ook met gevoelens van schuld en boete, kent deze esthetica van de natuur in ons culturele denken een lange traditie, waarvan wij ons echter nog zelden bewust zijn. Ook al wordt, overeenkomstig de door reclametechniek treffend gemanipuleerde boodschap van het Wereld Natuurfonds, Nederland 2x zo mooi, toch mag die natuur kennelijk beslist niet aan cultuur herinneren. Zij

staat zelfs in contrast met alles wat cultuur is, zo lijkt het. Natuur vertegenwoordigt een droomwereld, die echter wel direct te consumeren moet zijn.

Ons omgaan met natuur weerspiegelt meer over onze cultuur dan wenselijk is. Men zou zelfs kunnen beweren dat wij ons tegen het jaar 2000 wat dat betreft op een buitengewoon cruciaal moment bevinden. Velen zouden Nederland het liefst zien ingericht als een wild, bijna prehistorisch en ecologisch landschap, waarachter menselijke ingrepen, ideeën en verlangens paradoxalerwijze dienen schuil te gaan, want 'natuur zorgt voor zich zelf', liet men Willeke Alberti zeggen. Het is het resultaat van een betekenisvolle en ook succesvolle ontwikkeling van de natuurbescherming, die meer en meer de nadruk heeft weten te leggen op natuur als een ecologische structuur waarin waardevolle alledaagse en bijzondere soorten en biotopen de hoofdrol vervullen. Dat het landschap ingericht zou kunnen worden met rechte lijnen en geometrische composities, zoals het Nederlandse cultuurlandschap van polders, buitenplaatsen en tuinen dat al eeuwen lang is geweest, komt velen als juist onnatuurlijk voor.

Dat is het resultaat van een ontwikkeling waarin natuurbescherming als waardebeoordeling van landschapsschoon in meest algemene zin werd verlaten en herkenbare architectonische ordening als onnatuurlijk werd beschouwd. Het is een denken dat uiteindelijk teruggaat op een romantische natuurbeschouwing, geïntroduceerd in de late achttiende eeuw.

'A Dutch Reversal: Dutch Do Unthinkable: They let The Sea Back In': onder deze kop haalde het Natuurbeleidsplan uit 1990 zelfs de voorpagina van de New York Times van 7 maart 1993. Voor de Amerikaan, die in Spaarndam op bedevaart gaat naar het beeld van Hans Brinker-met-vinger-in-dijk, moet het bericht dat delen van het met veel moeite op de elementen geclaimde Nederlandse cultuurlandschap teruggegeven worden aan de 'natuur', inderdaad als ondenkbaar voorkomen. Interessant is te lezen waarom volgens een van de woordvoerders in het artikel, een ecologische structuur belangrijker is: Nederland is een groot artificieel park geworden waarmee het land aan eigen vlijt ten onder gaat. De zelf aan een wilde-natuurcultus lijdende Amerikaan - hij kan het zich permitteren - zal dat argument wellicht als redelijk zijn voorgelaten, maar een juiste voorstelling van de Nederlandse situatie is het natuurlijk niet. Parken zijn kennelijk geen natuur, ook de historische wordingsgeschiedenis van het Nederlandse landschap met zijn sterk formele elementen mag voor het gemak als werkelijkheid ontkend worden. Met alle consequenties voor een moderne ontwerpcultuur, waarvan men mag verwachten dat zij zich niet eenzijdig, maar juist pluriform profileert al naar gelang de opgaven die het landschap stelt. Deze onmogelijkheid het landschap vanuit een eigen interne traditie en eigentijdsheid te beschouwen, is een typisch 'stedelijke' en modernistische wijze van zien. Een voorbeeld dat boekdelen spreekt: in een voor iedereen leesbaar interview in het tijdschrift Rails (sept.1998) zegt Rudy Fuchs, eminent cultuurdrager, dat hij altijd gefascineerd is geweest door eenvoud: 'Boeren, dat is zo'n overzichtelijk beroep (...) het klassieke boeren is simpel: in oktober stop je iets in de grond, in mei komt 't eruit'. Het is als bij de recente respons tijdens de 'landschapsboekenweek', toen verschillende hoogwaardigheidsbekleders, gevraagd naar hun liefde tot het landschap, niet verder kwamen dan herinneringen over fietstochten door een idyllische natuur.

Schuldig landschap

Vormt dat algemene gebrek aan kennis en inzicht de oorzaak dat de tradities binnen het Nederlandse landschap op alle schaalniveaus, van archeologische tot historisch geografische en tuin- en landschapsarchitectonische elementen ook zo'n geringe rol spelen in ontwerperskringen? Is dat de oorzaak dat de jonge ontwerpers, die in 1998 deelnamen aan de Eo Wijersprijsvraag, bijna allemaal voorbij gingen aan de historische gelaagdheid van ons landschap? Zij worden daarbij overigens bijgestaan door erkende grootmeesters in hun vak zoals Rem Koolhaas, die tijdens de uitreiking van de Sikkens en Maaskantprijs aan landschapsarchitect Adriaan Geuze in 1995 kon beweren dat het landschap onschuldig is, in principe niet door de mens is gemaakt en concludeerde dat 'landschap kan landschap door "landschap" vervangen. Landschap kan vernieuwen zonder pijn'. Ook aan Koolhaas ging de realisatie voorbij dat het landschap juist vol geschiedenis, vol littekens zit, 'schuldig' is in de betekenis zoals de dichter Armando het heeft gebruikt: zwijgend spreekt het landschap van de goede en slechte dingen die het heeft ervaren.

Landschapsarchitectuur

Waar het landschap overladen wordt met programmatische claims, variërend van ecologische infrastructuren tot mainportfuncties en milieuvraagstukken, waar stadslandschappen en een geïndustrialiseerde agrarische sector dwingen tot herziening van de betekenis van het landschap, is het merkwaardig dat onze rijke ontwerptraditie op het gebied van de tuin- en landschapsarchitectuur nog maar zo weinig herkenbaars aan de discussie omtrent natuur en landschap in de stad en daarbuiten heeft bijgedragen. Op het Keijenbergcongres in Artis (1996) wekten sprekers uit deze richting, waaronder Adriaan Geuze, de indruk eigenlijk geen antwoord te hebben op de voorstellen en rijke ideeënwereld van de ecologen. Kennelijk wordt door overheid en professionele en particuliere instanties de ecologie dusdanig gewaardeerd dat zij een hoofdrol kan spelen in het beheer en de ontwikkeling van de natuur, niet alleen in Nederland. Het verlies aan biodiversiteit maakt inderdaad een bedreigende indruk en is door de 'ecolobby' succesvol beargumenteerd. Toch was er genoeg aanleiding de standpunten van de ecologen te relativieren, bijvoorbeeld door inzicht te geven in de ruimtelijke ingrepen die ons in de nabije toekomst in het landschap op nationale schaal te wachten staan. De afbakening van het vorm te geven landschap in de nieuwe regio's moet immers geschieden op grond van de eigen - nationale en/of lokale - ruimtelijke identiteit, gebaseerd ook op geografische en cultuurhistorische eigenschappen. Om deze schaalvergroting in Europese en nationale context te kunnen hanteren en visualiseren, had men juist van de ontwerpers uitspraken verwacht over ontwerptradities en de landschapsarchitectonische 'gereedschapskist'. Er bleef zo vooralsnog een kans liggen om aan te tonen dat landschappelijke vormscenario's een samenhangende structuur kunnen scheppen, een groot gebaar kunnen maken, waarin de ecooloog als materiaaldeskundige zijn gang kan gaan.

Iets van deze situatie wordt verklaard door het modernisme dat de twintigste eeuw zo niet meer in realiteit, dan toch wel qua perceptie nog steeds overheerst. Zonder hier te diep op deze kwestie in te gaan heeft de landschapsarchitectuur om te overleven zich na 1950 de economie en stijl van de stedenbouw en architectuur van het Nederlands functionalisme van de Wederopbouw eigen gemaakt. Landschap werd voortaan volgens de wetten van een

stedenbouwkundige instelling rationeel aangepakt, zonder een idee van de integratieve werking en de esthetiek van het ontworpen landschap. Stedenbouwers, architecten, planologen en economen voerden de boventoon. Deze benadering ging, om hetzelfde anders te formuleren, volledig voorbij aan het eigen karakter en de eigen traditie van het landschapsontwerp. Sinds de zeventiende eeuw combineert de tuin- en landschapsarchitectuur, in samenhang met een sterke ingenieurstraditie ten aanzien van land en water, nut en schoonheid als twee bewuste principes.

Maar ook deze historische betekenis kon niet 'gelezen' worden: de glazen van de eenzijdige functionalistische bril waren te sterk gekleurd. Men kon eenvoudigweg niet zien dat de landschapsontwerpers al voor de intrede van het functionalisme een sterke traditie van schone en heldere eenvoud hanteerden. Een orde die natuur en cultuur niet scheidde, maar juist combineerde, fuseerde, transformeerde tot wat een typisch Hollandse landschappelijke identiteit is. Een bewijs voor deze stelling is het feit dat toen de postmodernistische kritiek het technocratisch/wetenschappelijke karakter van het modernisme als zienswijze van de wereld onderuithaalde, landschap, ecologie en landschapsarchitectuur op een groeiende belangstelling konden rekenen, zowel bij publiek, overheid als ontwerpgemeenschap. Het debat over het landschapsontwerp als fenomeen met een eigen geschiedenis, een eigen betekenis, kon beginnen. Stephen Toulmin heeft dat in zijn Cosmopolis. The Hidden Agenda of Modernity (Chicago 1990) schitterend aangetoond. Alleen: de correctie op de modernistische visie is nog niet overal doorgedrongen.

Steeds meer blijkt dat ook ecologen ten aanzien van de geschiedenis 'verborgen agenda's' hebben. Zij blijken een sterk historisch besef te hebben ten aanzien van de natuur, die het liefst naar een oersituatie moet verwijzen. Men wil bovendien niet alleen behouden wat is, maar ook terugbrengen wat was. Daarmee verradt de ecooloog zich bijna als een specialist met oudheidkundige sentimenten, een archeoloog van planten, een situatie die het begrip 'natuurmonument' in een waarschijnlijk door hem niet gewild 'cultureel' daglicht stelt. Bovendien heeft de ecooloog zijn esthetische voorkeuren en denkt hij sterk in composities en beelden, die de natuur hem moet leveren. Natuurbehoud en -ontwikkeling kunnen dus evengoed gezien worden als een bijdrage aan een nieuwe, esthetische, landschapsarchitectuur. In zijn houding is de ecooloog, zonder het te weten of te willen beseffen, in sommige opzichten verwant aan de landschapsarchitect, die echter geleerd heeft op een andere wijze grootschaliger en ruimtelijker te denken. De behoefte van de ecooloog aan wildernis en oernatuur vormt echter, zoals Henny van der Windt het formuleerde in zijn proefschrift, nog steeds eerder 'de ultieme pendant van de complete beheersing van Nederland'. Maar zou men 'for the sake of argument' niet kunnen zeggen dat ecologie slechts een onderdeel is van wat er met het landschap dient te gebeuren en geen hoofdzaak? Als het landschap gelaagd is of beschouwd kan worden als een mozaïek dan hebben verschillende disciplines elk hun eigen plaats.

III. Stellingen:

- *stedenbouwkunde en landschapsarchitectuur dienen niet in oppositie maar in samenhang te worden gezien, zowel in de ontwikkeling van ons geschiedsbeeld als in het ontwerp*
- *kennis van de planningsgeschiedenis kan als opmaat dienen voor vernieuwend ontwerpen, voor bestuur en beheer*
- *landschapskritiek, als een zuster van de architectuurkritiek, dient ontwikkelingen in het landschap te begeleiden*
- *de emancipatie van de landschapsarchitectuur schept nieuwe perspectieven voor de inrichting van het landschap*
- *de publieke vraag naar meer kennis omtrent tuin- en landschapsarchitectuur kan bepalend zijn voor wat wel en niet kan in het landschap*
- *de landschapsarchitectuur en zijn geschiedenis dienen een duidelijker omschreven status te krijgen*
- *de desiderata op het gebied van de kennisvermeerdering over de planningsgeschiedenis van ons landschap vormen een catalogus van de kwaliteiten van en de problemen in het landschap*
- *identiteit van het landschap hangt af van een synthese van het juridisch-bestuurlijke en mentaal-culturele kader, de planprocedures, de opdracht situatie, vormconcepten en het vaststellen van de algemene culturele waarde*
- *het aanzien en de functie van het landschap worden bepaald door belangrijke thema's als nationale cultuur, natuur-, landschaps- en cultuurbeelden en -voorstellingen, traditie en moderniteit, behouden en vernieuwen*
- *het landschap vereist een samenwerking tussen de historische wetenschappen (historische geografie, architectuur- en landschapsgeschiedenis, historische biologie)*
- *idem, een samenwerking tussen de historische wetenschappen en de ontwerpdisciplines die zich met het landschap bezig houden, inclusief de ecologen, op het terrein van eigen onderwijs, onderzoek, tweede fase-onderwijs/onderzoek of post-doc seminars*
- *archivering en documentatie van landschappelijke verandering zijn essentieel: de ingrepen zijn niet vrijblijvend en dienen ook niet oncontroleerbaar te blijven, nu of later*

Geschiedenis?

Niet alleen de ontwerpwereld is gesectoraliseerd, ook de wetenschap lijkt te zijn gesegregeerd. Er bestaat op het gebied van (de bestudering van) het landschap geen samenwerking, niet tussen de universiteiten, maar ook niet tussen, laten we zeggen, de culturele studies en de ontwerpwereld.

De architectuurgeschiedenis is, gezien onze stedelijke identiteit, sterk gericht op de stedenbouw en architectuur. Als er sprake is van belangstelling voor het landschap betreft het in de algemene kunstgeschiedenis de schilderkunst, zonder interesse voor het belang daarvan voor landschapsperceptie in het algemeen. De kunstgeschiedenis (als geschiedenis van de beeldende kunst) subsidieert via NWO liever de studie van de landschapsschilderkunst dan het ontworpen landschap. Een enkeling waagt zich desalniettemin aan de studie van geplande landschappen als buitenplaatsen, stadsparken en tuinen, recentelijk ook droogmakerijen. Desalniettemin realiseert de architectuurgeschiedenis, nog steeds een tak van de kunstgeschiedenis, zich steeds meer de noodzaak architectuur, stedenbouw en landschapsarchitectuur in samenhang te bestuderen.

Niet ontworpen, maar gegroeide landschappen behoren tot de historische geografie, die zichtbaar moeite lijkt te hebben met het ontworpen landschap. Dat blijkt ook uit de recente literatuur, waarin de historisch geografen en de archeologen echter hun belangen ten aanzien van het landschap goed hebben verdedigd. Beter dan de architectuurhistorische 'chroniqueurs' van het landschap die, gezien recente verschuivingen binnen de academische discipline van de architectuurgeschiedenis ook internationaal, minder in aantal zijn.

Integratie

De ontwikkelingen binnen de architectuurgeschiedenis kunnen echter ook voor het ontwikkelen van culturele criteria ten aanzien van het landschap interessant zijn. Zij stoelen op integratie van kennis en expertise binnen de diverse vakgebieden van de architectuurgeschiedenis. Het liefst zou daarvoor ook samengewerkt moeten worden met de historisch geografen, maar dat is tot op heden door verschillende omstandigheden niet gelukt. Belangrijker is de 'Anklang' die deze benadering heeft gevonden bij de ontwerperswereld, met name in Delft. Daarover later nog een aantal opmerkingen.

Binnen de architectuurgeschiedenis realiseert men zich dat er in brede kring - ontwerp-gemeenschap, overheidsinstanties (bestuurders en beleidsmakers), tijdschriftredacties - behoefte bestaat aan geschiedschrijving over wat aangeduid kan worden als het algemene thema **een nieuwe verhouding tussen stad en platteland**. Kennis van de geschiedenis zou het begrip van die nieuwe verhouding kunnen verdiepen en bestuurders, politici en ontwerpers steunen bij beslissingen over ingrepen in de regio en over de omgang met een beladen omgeving. Doordat ecologische en mentaal-culturele waarden in de planvorming een toenemende aandacht krijgen, is de omgang met het bestaande, het culturele erfgoed, een vitaal bestanddeel van sociaaleconomische en ontwerp-technische kwesties geworden. De geschiedschrijving houdt echter nog geen gelijke tred met de recente maatschappelijke vraag.

Niet alleen de historische dimensie van stedenbouwkundige vraagstukken, maar ook het onderzoek naar de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur is in het afgelopen decennium actueel geworden, niet het minst door de toenemende betekenis van het landschap in de stedenbouw van de Randstad en vragen omtrent natuurbouw en -ontwikkeling: veelbetekenend is de recente introductie van de term 'stadslandschappen' om de verwevenheid van de problematiek duidelijk te maken.

De discussie omtrent de toekomst van het Nederlandse landschap, door de overheid verwoord in het Natuurbeleidsplan en de Ecologische Hoofdstructuur (van 1990), vormt een belangrijke aanleiding om vragen te stellen over de algemene planningstradities die ten grondslag liggen aan de fysieke verschijningsvormen van ons landschap en over het ontstaan van onze natuurbeelden en natuurmythen in relatie tot andere culturele ontwikkelingen.

Ook tijdens recente bijeenkomsten van wetenschappers en beleidsmakers werd, zoals hierboven al vermeld, met nadruk gepleit voor meer kennis over de Nederlandse planningstraditie en de geschiedenis van ons cultuurlandschap in het kader van stedenbouwkundige ontwikkelingen. Ook bleek dat historische reflectie en kritiek een belangrijke rol kunnen spelen. De noodzaak van meer kennis dient zich ook aan vanuit de problematiek van beheer, behoud, reconstructie, restauratie en herontwerp. Veel van de

historische groenbestanden zijn aan het einde van hun cyclus, zoals landgoederen en erf-, laan- en wegbeplantingen. Het ontbreken van kennis en know-how heeft in vele gevallen al geleid tot verkeerde beslissingen.

Een tweede factor van belang om naast de al bestaande discipline van de geschiedenis van de stedenbouw onderzoek naar de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur te doen, wordt vertegenwoordigd door de vrij recente emancipatie van de tuin- en landschapsarchitect. In het krachtenveld van stedenbouw en planologie heeft de professie zijn eigen positie met succes opgeëist, hetgeen een bloei aan activiteiten ten gevolge heeft gehad (waaronder de uitgave van een eigen tijdschrift, zoals De Blauwe Kamer en een eigen Jaarboek, voor architecten al veel langer bestaande media). Bij deze beroepsgroep bestaat een grote interesse voor het kennen van de achtergronden van de eigen professie en een behoefte aan uitwisseling over en kritische evaluatie van eigen werk in het licht van de traditie.

Een derde factor van belang voor meer onderzoek is de grote publieke belangstelling voor dit onderwerp. Een toenemend milieubesef inspireert ook tot veel vragen omtrent alles wat met de geschiedenis van de Nederlandse natuur en het Nederlandse landschap in relatie tot onze stedelijke omgeving te maken heeft. Dat geldt niet alleen voor particulieren, maar eveneens voor, bijvoorbeeld, gemeentelijke overheden, die een antwoord zoeken op vragen omtrent (historische) groenstructuren in hun gemeente.

Geschiedenis en actualiteit

Samenvattend kan men stellen dat in het licht van de actuele opgaven de architectuurhistorici vragen en problemen voorgeschoteld krijgen die raken aan de verhouding tussen stad en platteland: de historische binnenstad, de verschillende 'jaarringen' daaromheen, suburbane bebouwing, de periferie (dat alles inclusief groenzones en groenstructuren), het platteland, het landschap, de infrastructuur. De geschiedenis behoeft dus een herinterpretatie, die natuurlijk voor de historici zelf heel interessant is, maar ook bruikbare kenniselementen bevat voor bestuurders en ontwerpers. Het te verrichten onderzoek kan niet alleen lacunes opvullen in de geschiedenis van de Nederlandse (landschaps)-architectuur en stedenbouw en nieuwe inzichten bieden, maar tevens maatschappelijke betekenis krijgen en daardoor richtinggevend en waardestellend zijn bij de omgang van de overheid met het culturele erfgoed.

Verwevenheid

Het architectuurhistorisch onderzoek vertoont dus enorme lacunes en is hard aan een inhaalmanoeuvre toe. Het recente inzicht in de samenhang tussen stedenbouwkunde, architectuur, beeldende kunst en tuin- en landschapsarchitectuur heeft een behoefte aan meer kennis van de historiciteit van deze ontwikkelingen doen ontstaan. Dat heeft nieuwe vragen gegenereerd naar de sociale en maatschappelijke betekenis en functie van het 'rode' en 'groene' ontwerp en de contexten die deze ontwerpen hebben voortgebracht.

Een hernieuwde studie van stedenbouw en landschapsarchitectuur in samenhang, in tegenstelling tot een bestaande praktijk, kan nieuwe inzichten voortbrengen. Voor wat betreft de **Landschapsarchitectuur** kan men denken aan een studie naar het geografisch karakter van onze laaglanddelta en de specifieke ontwerptradities en cultuurtechnieken die dat heeft voortgebracht. Zo specifiek dat deze vanaf de zestiende eeuw als typisch 'Hollandse'

expertise werden herkend en tot de dag van vandaag in Europa en daarbuiten werden en worden geïmporteerd. Te veel wordt nog aangenomen dat onze tradities op dit gebied geheel vanuit het buitenland zijn beïnvloed en er slechts enkele voorbeelden als 'typisch Nederlands' kunnen gelden. Veel van de geschiedenis van onze landschapsontwerpen is echter nog onzichtbaar (mede vanwege de vaak anonieme ontwerpprocessen in het verleden). Meer dan ooit is er daarom behoefte aan een inzicht in de ontwikkeling van de theorie en de esthetica van het tuin- en landschapsontwerp in samenhang met stedenbouw, ingenieurstechniek en de andere kunsten; verder aan inzicht in ontwerpgeschiedenis en ontwerpanalyse in relatie tot topografie en geomorfologie; er bestaan geen overzichten van oeuvres van ontwerpers of de werkzaamheid van instituten als Staatsbosbeheer, noch monografische studies van bestaande en verdwenen objecten en inzicht in ontwikkelingslijnen op de korte en de lange termijn; dit laatste is juist gezien de tijdsfactor in de landschapsarchitectuur van wezenlijk belang. Te veel worden ontwikkelingen nu opgehangen aan begrippen als 'stijl' en 'stroming', classificaties ontleend aan de statische architectuur en een autonome beeldende kunst en niet aan de 'gereedschapskist' van de landschapsontwerper. Ontbrekend zijn ook methoden en technieken die kunnen zorgen voor een beter omgang met beheer, behoud en revitalisering van belangrijke (historische) objecten die als dragers van landschappelijke identiteit mogen gelden, zoals landgoederen en droogmakerijen. Juist deze grotere historische structuren omvatten een breed scala aan waardevolle elementen, niet het minst doordat zij park, landbouw, bosbouw en watervoorziening tot een geheel integreren. Ontwerphistorisch onderzoek kan tevens aangeven in hoeverre tradities nog relevant zijn en waar nieuwe tradities in het licht van nieuwe opgaven geïnitieerd dienen te worden.

Betreffende de **stedenbouwkunde** kan men het volgende observeren: de stedenbouwkunde heeft een belangrijke rol gespeeld in de gedaanteverandering die het Nederlandse landschap in deze eeuw heeft ondergaan. In sterk industrialiserende landen spanden architectstedenbouwkundigen en maatschappijhervormers zich in om voorstellen te formuleren voor maatregelen die nodig zouden zijn om de bestuurlijke, hygiënische en sociaaleconomische problemen in stedelijke gebieden aan te pakken. Het sturen van de stedelijke groeistruipen door middel van stedenbouwkunde werd zichtbaar op vier niveaus: omgang met historische binnensteden (sanering, monumentenzorg en cityvorming); infrastructurele ingrepen (verkeersdoorbraken, wegenplannen); de stadsuitbreiding en het suburbane wonen (volkshuisvesting en villawijken); veranderde verhouding tussen stad en platteland (stadsgewesten en stadslandschappen).

Is er sprake van een zekere eenzijdige traditie bij de studie naar stedelijke structuren, - eenzijdig omdat over maar enkele fragmenten van de bovengenoemde vier punten systematisch kennis is verzameld -, bij de studie van de landschapsarchitectuur ontbreekt een onderzoekstraditie ten enen male. De overgrote nadruk op de studie van het stedelijke vormt één van de oorzaken waardoor de bestudering van de geschiedenis van de tuin- en landschapsarchitectuur binnen onze kunst- en architectuurgeschiedenis zo'n marginale rol heeft gespeeld.

Architectuur- en landschapshistorisch onderzoek naar de stedenbouwkunde en de tuin- en landschapsarchitectuur samen kan worden gekarakteriseerd als de geschiedschrijving van de vormgeving van het landschap op verschillende planningsniveaus. De objecten van studie, op te vatten als ruimtelijke constructies, betreffen zowel de stad als verstedelijking (van plattelandsdorpen bijvoorbeeld), infrastructurele ingrepen, stadsuitbreidingen (het 'suburbane'), als tuin, stadspark en centerpark, de overgang van stad naar platteland, de

buitenplaats zowel als de polder, de ruimtelijke vormgeving van plein, stadswijk en autoweg als de grootschalige ruilverkaveling en de (her)inrichting van landschappen als park, natuurgebied, bos. Centraal staan de historische ontwerpingsrepen in de stad, de natuur en het landschap als een culturele daad, ingebed in hun maatschappelijke en sociale context. Belangrijk is dat het hier niet alleen gaat om de hoofdstructuren of planningsniveaus, maar vooral ook om de analyse van het detail in de inrichting dat vaak de directe ervaring van het cultuurlandschap bepaalt.

Dit pakket, zo kunnen we concluderen, toont het scala aan culturele waarden die de architectuurgeschiedenis in het landschap inclusief de stad aanwezig acht, maar waarover kennis ontbreekt.

Eigen status

Men zal moeten concluderen dat de historische discipline van de stedenbouwkundige en landschapsarchitectonische vormgeving van de Nederlandse stad, het platteland en de regio een eigen status behoeft, die kan worden gekarakteriseerd als het onderzoek naar de specifieke relatie tussen de sociale en ruimtelijke geschiedenis van territoriale eenheden, tijdvakken of oeuvres. In die eigen positie van de stedenbouwkundige en landschapsarchitectonische geschiedenis staan ontwerpingsrepen in de (gelaagde) stedelijke ruimte, het regionale en private landschap centraal. De ontwerpingsrepen bewerken en actualiseren het stads- en landschapsbeeld, zo men wil de identiteit van de ruimte. Het gaat daarbij om een min of meer samenhangende verzameling ideeën over stedelijkheid en landschappelijkheid, omgezet in een ruimtelijke voorstelling die reageert op de bestaande verhouding tussen stad en landschap of een nieuwe verhouding tussen die twee uitbeeldt. De ruimtelijke interventies worden geplaatst in hun historische kader en hun perspectief op de toekomst: een synthese van het juridisch-bestuurlijke en mentaal-culturele kader, de planprocedures, de opdracht-situatie, vormconcepten en het vaststellen van de algemene culturele waarde. De permanente componenten in het functioneren van stad en platteland zijn de topografie en eigendomsverhoudingen die zowel weerbaarheid als aanpassingsvermogen in zich dragen, de infrastructurele werken en de gebouwen- en landschapstypologie als analytisch en cultureel instrument om stedelijke architectuur en landschappelijke structuren te begrijpen.

Belangrijkste inzet van een dergelijke nieuwe aanpak dient te zijn: het aandragen van kennis voor de omgang met het culturele erfgoed en inzicht in de stedenbouwkundige regie van het stadsbeeld en de landschapsarchitectonische regie van het landschapsbeeld. Rekening houdend met het werkterrein van de stedenbouwkundige en de landschapsarchitect zijn belangrijke thema's: het nationale, eigene karakter van onze stedenbouw en landschaps-cultuur, natuur-, landschaps- en cultuurbeelden en -voorstellingen, traditie en moderniteit, behouden en vernieuwen. Deze thematische ingangen verhelder belangrijke episodes uit de geschiedenis van de stedenbouwkunde en landschapsarchitectuur en kunnen de basis vormen voor nieuwe ontwikkelingen.

Samenwerking

Een dergelijke herdefiniëring van stedenbouw en landschapsarchitectuur, die als disciplines in hoge mate verantwoordelijk zijn voor het aanzien van ons land, is afhankelijk van interne ontwikkelingen binnen het vak. Maar het betreft geenszins een autonome ontwikkeling. Een dergelijke visie is vooral ontstaan vanuit een oriëntatie op de huidige ontwerpsituatie en wordt gevoed door gesprekken met ontwerpers en bestuurders. Het is een van de pogingen om de behoefte aan meer binding en coherentie vorm te geven en van daaruit landschap in samenhang met stedenbouw in hun samenhangende culturele betekenis te definiëren en vervolgens te vernieuwen.

Uit gesprekken met landschapsarchitecten blijkt dat er grote behoefte is om in samenwerking meer te weten te komen voor het oplossen van actuele situaties. Zo is in gesprekken en onderzoek met bijvoorbeeld de landschapsarchitecten in Delft telkens de behoefte gesignaleerd aan meer kennis omtrent het Hollandse droogmakerijlandschap, een analytische studie van de Nederlandse buitenplaats als drager van landschappelijke structuren. Hetzelfde geldt voor meer kennis van en inzicht in de betekenis en functie van het droogmakerijlandschap. Een analyse van de ontwerpconcepten gaat dan ook verder dan enkel een vormonderzoek; ook het maatschappelijk gebruik, de culturele betekenis, het instrumentarium, het natuurbeeld en de opvattingen over de gebouwde (stedelijke) omgeving spelen een belangrijke rol in de uiteindelijke interpretatie.

Het ligt voor de hand om een samenwerking tussen ontwerpers en historici uit te breiden met anderen die zich met het landschap bezig houden, zoals biologen en historisch geografen. De behoefte daaraan wordt gevoeld, er wordt over gesproken, maar heeft nog geen concrete vorm gekregen. In het kader van een nieuwe planningsgeschiedenis is de ontstaansgeschiedenis van het 'vernacular' landschap belangrijk. In het landschap is immers in vele opzichten ook sprake van een 'onbewuste' architectuur. Ook daaruit kan een nieuwe visie voor ontwerpen geput worden. Met name het ontwerpen in de regio wordt vaak belemmerd doordat er niet voldoende kennis voorhanden is van lokale landschappelijke ontwikkelingen.

De academische verkaveling staat echter samenwerking nog te veel in de weg en zou alleen kunnen worden opgelost door werkelijk interdisciplinaire curricula samen te stellen, waaraan de diverse disciplines kunnen bijdragen. De overheid zou zich meer dienen te realiseren dat in het onderwijs een van de belangrijkste instrumenten ligt om de culturele betekenis van het landschap een nieuwe betekenis te geven: men kan in Nederland van alles studeren maar een integrale benadering van de problematiek van het landschap kan nergens worden opgedaan, niet in academische zin, niet op de ontwerpopleidingen. Vooral bij de ontwerpers wreekt zich dit. Doordat de opleidingen landschapsarchitectuur in Delft en Wageningen en aan de verschillende Academies voor Bouwkunst gedomineerd worden of door Bouwkunde en Stedenbouw of door de technische benadering van landbouw en landinrichting, kan de opleiding tuin- en landschaparchitectuur aan deze instituten (maar ook de bosbouw bijvoorbeeld) haar culturele opdracht maar moeilijk waarmaken, al probeert men op bewonderenswaardige wijze binnen de opleidingen deze vakken de betekenis te geven die hun toekomst en bovendien door onderzoek essentiële vragen op het gebied van ontwerp en geschiedenis aan te snijden.

Wil men conceptueel en praktisch criteria ontwikkelen die hout snijden voor de toekomst, dan zal er voor de ontwerpers, biologen, historici en geografen een opleiding moeten komen waarin zij beter worden voorbereid op hun taken en zal er meer samenwerking tussen de

disciplines tot stand moeten komen. Onderwijs en onderzoek dienen daarbij centraal te staan in een eerste fase, of in een te organiseren tweede fase. Een en ander kan ook plaatsvinden door het stimuleren van interdisciplinaire post-doctorale seminars, ook voor bestuurders. De toekomstige transformatie van zowel stad als land is te belangrijk dan dat de diverse vakgebieden daar met de huidige staat van opleidingen aan voorbij gaan. Voor overheid en opleidingen ligt hier een cruciale taak.

Overigens is de situatie in het buitenland niet veel beter, al wordt de culturele opdracht om deze situatie te verbeteren duidelijker gevoeld want in daden omgezet. De Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales te Parijs laat zien dat toen in 1995/96 een nationaal programma Jardins, Paysages, Territoires geformuleerd moest worden, men dit onderwerp ook direct met enige kracht op de kaart plaatste. Interdisciplinair en zowel praktisch als theoretisch van opzet (met behulp van kunsthistorici, geografen, landschapsarchitecten) bestrijkt het in een keer tuin, park en territorium, zodat alle lagen en verbanden in een keer aan de orde kunnen komen. Voor Nederland valt hier veel van te leren.

Een dergelijke samenhang van visies moet ook kunnen leiden tot betere opinies over wat wel en niet beschermd dient te worden in het landschap. Onze Monumentenzorg is immers ook te zeer 'bouwkundig' gericht, van individuele gebouwen tot beschermde stads- en dorpsgezichten en tastbare archeologische vondsten/ vindplaatsen. De bescherming van historische landschappen steekt daar schril bij af: zelfs al vallen buitenplaatsen en landgoederen onder de monumentenwet (voor wat het omliggende park betreft) en de rest van de landerijen onder de natuurschoonwet, zij zijn voor infrastructurele werken als wegen en de Betuwelijn nog altijd vogelvrij. De tegenstelling cultuur-natuur ligt verankerd in de wetgeving, maar zorgt er tegelijkertijd voor dat het belang van met name het landgoed, dat groter is dan de optelsom van zijn onderdelen, niet wordt herkend. Met alle gevolgen voor de identiteit van het landschap.

Het landschap, zo wordt in Cultuurlandschap. Een terreinverkenning uit 1994 opgemerkt, is een ontwerpobject met zijn eigen karakteristieke kenmerken en wetmatigheden. Zijn historische gelaagdheid is daarbij het meest opvallend. Bovendien is het een levend geheel waarin ook nu actuele functies moeten worden vormgegeven en daarmee wordt 'de bijzondere opgave duidelijk hoe bij het vormgeven aan veranderingsprocessen in het landschap de verbinding met het verleden op een zinvolle manier inhoud kan worden gegeven'.

Grondlegend daarbij is wel dat er meer van het landschap gedocumenteerd en gearhiveerd wordt, voor, tijdens en na voorgenomen ingrepen. Een recente tocht langs landschapsarchieven stemt bijzonder treurig: het is ongelofelijk dat degenen die verantwoordelijk zijn voor de transformatie van ons landschap, zich zo weinig aan een verantwoording voor hun daden gelegen laten liggen. Deze situatie vraagt om verbetering, ook om een betere begeleidende landschapsarchitectuurkritiek. In navolging van het Franse Ministère de l'Environnement zou er een Observatoire Photographique du Paysage opgericht moeten worden die de ontwikkelingen in het landschap met een eigen Revue volgt, vastlegt en controleert.

IV. Stelling:

- *bij een integrale benadering van het landschap kan het denken in gradiënten een belangrijke rol vervullen*

Gradiënten tussen een eerste, tweede en derde natuur

De titel van het nationale programma Jardins, Paysages, Territoires van de Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales te Parijs is veelbetekenend. Geopend voor ontwerpers, historici, geografen, biologen en ecologen is het interdisciplinair van aard en presenteert het het landschap als een cultuuropgave van belang. Het Franse beleid is uit op de bevordering van kwaliteit in omgaan met en ontwerp en beheer van het landschap. De titel dekt een concept van landschap dat zowel het kleine schaalniveau van de tuin omvat als het middenniveau van het 'landschap' en tevens het hogere planningsniveau van het 'territorium'. Deze verschillen in benadering zijn afgeleid van het conceptuele en praktische instrumentarium van de tuin- en landschapsarchitectuur zoals dat al sinds de zestiende eeuw in zwang is. Het bewijst hoe conceptuele principes van de tuin- en landschapsarchitectuur nog altijd levensvatbaar zijn, wellicht meer levensvatbaar dan een begrip als 'halfnatuurlijk'.

De gradiënten die liggen tussen territorium en tuin zijn zo goed als identiek met de schakeringen tussen natuur en cultuur, of kunst zoals dat van de zestiende tot en met de negentiende eeuw heette.

Deze gradiënten werden voor het eerst geformuleerd in het vergeten zestiende-eeuwse concept van de tuin- en landschapsarchitectuur als 'derde natuur'. In navolging van Cicero's Natura Deorum werd de interventie van de mens in het landschap als de schepping van een 'andere' of 'tweede' natuur beschouwd. Sebastian Münster merkt bijvoorbeeld in zijn Cosmographia (Latijnse uitgave 1544, Duitse uitgave 1550) op dat de aarde door de cultivering van de mens (dat wil zeggen door de landbouw en de aanleg van dorpen en steden) sinds haar oorsprong zo veranderd is dat men haar een 'andere' aarde kan noemen. Deze gedachtegang impliceert het bestaan van een 'eerste' natuur, het wilde landschap. Vertegenwoordigde het cultuurlandschap een 'andere' of 'tweede' natuur, zo werd het tuin- en landschapsontwerp als een 'derde natuur' begrepen. In het ontwerp immers imiteren en bewerken natuur en cultuur samen het materiaal van zowel de wilde natuur als het agrarische cultuurlandschap. Van de meer wilde delen tot aan de strenge geometrische vormgeving met assen versmolten in het ontwerp eerste en tweede natuur tot een derde natuur, die als een osmose van natuur en cultuur werd verstaan. Uit deze osmose komt iets nieuws voort dat 'derde natuur' genoemd werd. In deze visie is het landschapsontwerp het product van een bijna alchemistische ontwikkeling, waaraan natuur en cultuur in gelijke mate deelnemen en waarin natuurlijke artificialiteit en artificiële natuur elkaar afwisselen en vermengen. En toch blijft de uitkomst natuur, niet kunst. Dit proces laat zich herkennen en begrijpen als een proces van metamorfose. De derde natuur van het ontwerp is niet te scheiden van de eerste en de tweede natuur, het verstaat zich met beide alleen al door ligging en situering. Een complex scala van gradiënten, van wild tot kunstig was uiteindelijk zichtbaar in landschap, cultuurlandschap en tuin, zoals ook landbouw en horticultuur verschillende graden van samenwerking tussen natuur en kunst visualiseerden en zelfs het wilde landschap door bijvoorbeeld de esthetische en cartografische blik van de mens een transformatie beleefte.

De gradiënten tussen eerste en derde natuur moeten worden gezien als richtinggevende aanduidingen, niet als vaststaande definities. Maar ze kunnen ons wellicht beter doen inzien

waar het in het landschap en het landschapsonwerp om gaat. Gradiënten immers kan men ook zien tussen wilde natuur en culturele natuur, maar ook tussen de stad en het land. Men kan in dit verband denken aan de tuin als metafoer. De tuin interpreteert als klein cultuurlandschap immers zowel de wilde als de agrarische natuur, het stedelijke als het natuurlijke. In de zeventiende en achttiende eeuw was een vergelijking tussen landschap en tuin niet ongewoon en nog in de jaren 1940 vergeleek Cornelis van Eesteren de kwaliteit van het landschap in de Noordoostpolder met die van een tuinenlandschap. In 1993 maakte de Delftse stedenbouwkundige Frieling opnieuw gebruik van de metafoer van de tuin. In zijn visie vormen ontwerp en typologie van de tuin de basiselementen voor het componeren en proportioneren van de ruimtelijke orde van stad en landschap. De orde van de tuin zou, met andere woorden, kunnen worden uitvergroot in het landschap. Het woord componeren gebruikt ook Clemens Steenbergen, die in zijn inaugurele rede als hoogleraar landschapsarchitectuur in Delft uit 1994 het vorm geven aan natuur en landschap vergeleek met een symfonie. Als uitvoerende kunst interpreteert de tuin- en landschapsarchitectuur telkens opnieuw oude en nieuwe natuur, met het originele materiaal als uitgangspunt, om relevantie en vitaliteit te behouden. Zo'n orkest kent ook gradiënten, van solo's tot basso continuo's, die samen één klankkleur vormen. Landgoederen en buitenplaatsen zijn vanouds dergelijke orkestraties en hun betekenis klinkt tot ver buiten hun eigen, beschermde grenzen.

Maar omdat de wet- en regelgeving deze grenzen wel heel nauw en strikt bepaalt, en geen bufferzones aangeeft, kunnen landgoed en buitenplaats hun effect als drager van landschappelijke betekenis en identiteit niet altijd meer waarmaken. Immers alles wat buiten de vastgestelde grenzen ligt kan worden gekoloniseerd. De recente tendens nieuwe buitenplaatsen te laten ontwerpen is toe te juichen, maar alleen als hun totstandkoming weer het toneel is van interdisciplinariteit en respect voor planningstradities. Iets dergelijks gaat eveneens op voor het droogmakerijlandschap, waarvan het architectonische aspect (en het onderhoud ervan) meer onderkend dient te worden. Het is niet enkel een utilitair landschap, het is ook bedoeld als 'lusthof', om Vondels kwalificatie voor de Beemster te gebruiken. Het recente project 'Dorpen in het groen' in de Kop van Overijssel laat zien dat op een heel ander niveau en in een ander kader traditie en vernieuwing heel goed samen kunnen gaan.

Gemeente, provincie, rijk en bewoners zetten zich hier gezamenlijk in voor landschappelijke, streekeigen kwaliteit waarbij landschapstypen, de architectuur van dorpen, wegen, vaarten, hout- en windsingels, laanbeplanting, erven en tuinen in één groot onderling verband werden gezien. Dat is iets anders dan 'witte schimmel' bouwen over de es, zonder structuur, zonder landschappelijk kader, zonder besef van de potentie van de eigen traditie, zoals men bij verschillende Drentse dorpen (Borger bijvoorbeeld) kan zien.

Diversiteit is vanouds binnen het landschap een gegeven en werd binnen de landschapsarchitectuur bewust nagestreefd. De gradiënten tussen 'wild' en 'cultureel' werden vaak in een ontwerp aangebracht door middel van architectonisch ontwerp en beplanting. De ontwikkeling van het landschapsonwerp in de laatste vierhonderd jaar kan worden samengevat als een voortdurend bezig zijn met de definities tussen eerste, tweede en derde natuur, met in verschillende perioden verschillende accenten en een andere interpretatie van wat wild of cultureel is. Zo kent het geometrisch ontwerp uit de zeventiende eeuw het primaat toe aan het culturele, maar met inbegrip van de tweede natuur en pas in laatste instantie de wildernis. De landschapsstijl uit de achttiende en negentiende eeuw legt het primaat bij de wildernis, waardeerde vervolgens het agrarische cultuurlandschap en erkende pas in laatste instantie het culturele element, al waren alle drie elementen sterk op elkaar

betrokken. Onze natuurontwikkeling legt het primaat opnieuw bij een idee van de oorspronkelijke wildernis.

Dat geeft aan dat het concept van het landschapsonwerp als een derde natuur ook als metafoor gebruikt kan worden. De waarde van het landschap hangt af van de wijze waarop de verschillende gradiënten tussen natuur en cultuur een plaats krijgen. Dat kan zijn een culturele benadering van de natuur in de stedelijke omgeving (nadrukkelijk ontworpen stadsparken) die via verschillende stadia van vrijer natuurbeheer uitwaaiert naar natuurgebieden in het bredere landschap. Maar de stad en het landschap kunnen ook de plek zijn waar de verschillende gradiënten samen een plaats vinden. Waar ecologisch beheer en biodiversiteit van stadsgroen worden afgewisseld met meer artificiële stadsparken, waar stadslandbouw, volkstuincomplexen, waterzuiveringsinstallaties, golfterreinen en groene bedrijventerreinen op elkaar zijn afgestemd. Waar in het landelijk gebied natuurgebieden bestaan naast landbouwgronden, ruilverkavelingslandschappen naast oude en nieuwe landgoederen en de architectuur van dorpsuitbreidingen op de oude essen zorgvuldig wordt in- en aangepast aan bestaande landschappelijke structuren. Of waar nieuwe landschapsstructuren worden bedacht die passen bij de identiteit van een streek of regio. Binnen ieder van deze typologieën kan ook weer plaats zijn voor verschillende stadia van spontane, dan wel meer beheerste natuur. De verschillende gradiënten laten ook verschillende soorten flora toe: van inheemse soorten tot cultuurvarianten (van bosflora tot stinzeplanten). Denken in gradiënten betekent denken in differentiatie, niet als een model maar als een principe dat wordt toegepast op een plek in zijn specifieke landschappelijke context. Dat betekent bijvoorbeeld dat waardevolle agrarische of andere cultuurhistorische landschappen niet op brute wijze worden omgevormd, maar er in hun omgeving naar complementaire landschappen wordt gestreefd waarin de natuur andere waarden krijgt toebedeeld. Andersom kan het betekenen dat een waardevol agrarisch cultuurlandschap blijft bestaan maar op natuurlijker wijze wordt beheerd zodat in een landschap de verschillende gradiënten toch herkenbaar blijven. Het kan ook betekenen dat soms geen ingrepen plaatsvinden. Milieubesef, zo heeft Rob Leopold het zo fraai uitgedrukt, 'betekent onder meer historisch besef naar achteren en naar voren'. Denken in gradiënten betekent zowel aandacht voor de identiteit van een plek als voor contrasten, bijvoorbeeld tussen historische en moderne elementen in het landschap, het betekent ook aandacht voor rijkgeschakeerdheid, bijvoorbeeld intensief beheerde parken naast ruige natuurgebieden. Maar daarvoor is wel een integrale benadering nodig die uitgaat van de verbondenheid tussen natuur- en cultuurwaarden in het landschap. Ons landschap valt in hoge mate te karakteriseren als een tweede, zo niet 'derde natuur'. In een Europese context bezitten wij het meest uitgesproken cultuurlandschap, dat niet voor niets al sinds de zeventiende eeuw met een 'tuin' vergeleken wordt. Het denken in gradiënten maakt het ons mogelijk Nederland als tuin of park niet in oppositie te zien met een behoefte aan meer 'eerste natuur'. Er is plaats voor alle soorten natuur, mits helder overwogen en op elkaar afgestemd. De verschillende disciplines die het landschap ter harte gaan, kunnen daar in onderlinge samenwerking, en met behoud van eigen identiteit, het hunne toe bijdragen. Het betekent wel dat er naast een ecologische hoofdstructuur een fijnmazige structuur ontworpen dient te worden waarin de verschillende (historische) cultuurlandschappen de plaats krijgen die hun toekomt.

Literatuur

Dit essay werd geïnspireerd door de volgende literatuur:

De Architectuur van de Ruimte. Nota over het architectuurbeleid 1997-2000, Den Haag 1996 (Ministeries van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, Verkeer en Waterstaat)

Arnold Berleant, Living in the Landscape. Towards an Aesthetics of Environment, Lawrence, University Press of Kansas, 1997

Koos Bosma, Imke van Hellemond en Erik de Jong, Een nieuwe verhouding tussen stad en platteland. Functie, vormgeving en betekenis van de Nederlandse stedenbouwkunde en landschapsarchitectuur, Vrije Universiteit, Vakgroep Kunstgeschiedenis en Archeologie, Afdeling Bouwkunst 1997 (niet gepubliceerd manuscript)

André Corboz, vertaald door Marc Glaudemans, 'Het territorium als palimpsest', in: Tuinkunst. Nederlands Jaarboek voor de Geschiedenis van Tuin- en Landschapsarchitectuur 3 (1997), Amsterdam, Architectura et Natura, 1998. p. 8-36

Daniel Cosgrove and Stephen Daniels, The iconography of Landscape, Cambridge, Cambridge University Press, 1988

Het Cultuurlandschap, een terreinverkenning over landschapsarchitectuur en cultuurbeleid, Utrecht 1994, samengesteld door Bureau H+N+S

A.G.J. Dietvorst, 'De tijd-ruimtelijke onteigening van het toeristische landschap', Vrijtijdsstudies 15 (1997) 2, p. 5-15

J.N.H. Elerie e.a., Dorpslandschappen. Spanningsveld tussen traditie en vernieuwing, Noorderbreedte, Groningen 1998 (2 dln)

Petra Faber (red.), Tuinen en Erven in het Groen. Streekeigen Groen in Overijssel, Heino, Het Oversticht, 1998

Fred Feddes, Oorden van Onthouding, Rotterdam, NAI, 1996 (Keijenberg-congres 5 juni 1996, Artis Amsterdam)

Dirk Frieling, 'Vooruit, naar een hoger besef van tuinkunst', Forum. Het Hollands landschap als Kunstwerk 37(1993)1, p. 16-18

Marty de Harde, Hans van Triest, Jonge Landschappen 1800-1940. Het recente verleden in de aanbidding, Utrecht, Matrijs, 1994

J.B. Jackson, The necessity for ruins and other topics, Amherst, University of Massachusetts Press, 1980

J.B. Jackson, A Sense of Place, a Sense of Time, New Haven/London, Yale University Press, 1994

Erik de Jong, 'Gewilde natuur. Over de betekenis van ecologie en landschaps-architectuur/Nature in demand. On the importance of ecology and landscape architecture', Archis, (1996) nr 10, p. 60-66

Erik de Jong, 'Historisch Landschap. Haarlem als hoofdstad van het Hollands Arcadië' in Koos Levy-van Halm, Epcó Runia (eds), De Trots van Haarlem. Promotie van een stad in kunst en historie, Haarlem 1995, p. 127 - 135

Erik de Jong, De geschiedenis van de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur in een nationaal en internationaal perspectief 1550 - heden, een onderzoeksprogramma geschreven voor de Onderzoeksschool Kunstgeschiedenis, Sectie Architectuur en Stedebouw 1996 (niet gepubliceerd manuscript)

Erik de Jong, 'Space, Time and Landscape architecture: modernity and the Dutch garden' voor het symposium Landscape Architecture. Recovery into Prosperity 1940-1960. An international inquiry into landscape design and the social, political and artistic forces that influenced it, College of Environmental Design, University of California, Berkeley/Berkeley Art Museum, 21 Febr. 1997

Erik de Jong, 'De tuin als derde natuur. Een beschouwing over natuur en kunst', in Theoretische Geschiedenis 25 (1998) 2/3, p. 97-112

Rem Koolhaas, 'Mondriaanlezing. Amnestie voor de hedendaagse stad', De Architect 1996, nr 2, p. 37-39

Ingo Kowarik, Erika Schmidt, Brigitt Sigel, Naturschutz und Denkmalpflege. Wege zu einem Dialog im Garten, Zürich, vdf Hochschulverlag AG an der ETH, 1998

Michael King en Piet Oudolf, Prachtig Gras, Warnsveld, Terra, 1996

Petran Kockelkoren, 'De esthetiek van het gecreeërde landschap', De inrichting van Nederland. Het achttiende jaarboek voor het democratische socialisme, Amsterdam 1997, p. 134-163

Claudia Lazzaro, The Italian Renaissance Garden, New Haven und London, Yale University Press, 1990, Chapter I 'Nature and Culture in the Garden'

Rob Leopold, Natuur en Tuinkunst, Groningen 1994

Cordula Loidl-Reisch, Der Hang zur Verwilderung, Wien, Picus Verlag, 1992

Monument en Landschap, Heemschut augustus 74 (1997) nr 4

C.S. Oldenburger-Ebbers, Anne Mieke Backer, Erik Blok, Gids voor de Nederlandse Tuin- en Landschapsarchitectuur, Rotterdam, De Hef, vanaf 1995: Deel Noord, Deel Midden en Oost en Deel West

A. Rinaldi, 'La ricerca della "terza natura" : artificialia e naturalia nel giardino toscano del Cinquecento', in: M. Fagiolo (red.), Natura e artificio, Roma 1979, p. 154-175

Janny Rodermond en Harm Tilman, 'Het verdwijnen van stad en land in het STADSLANDSCHAP', De Architect 1996, nr 2, p. 26-29

Simon Schama, Landscape & Memory, London, HarperCollins, 1995

Séquences. Paysages. Revue de l'Observatoire photographique du Paysage 1997

Clemens Steenbergen, Symfonie van water, land en lucht, Inaugurale rede Delft, 12 januari 1994, Bussum, Thoth, 1994

Clemens Steenbergen en Wouter Reh, Architecture and Landscape. The Design Experiment of the Great European Gardens and Landscapes, Bussum, Uitgeverij Thoth, 1996

Dirk Sijmons, =Landschap, Amsterdam, Architectura et Natura, 1998

Stuart Wrede en William Howard Adams, Denatured Visions. Landscape and Culture in the Twentieth Century, New York, The Museum of Modern Art, 1991.

Stephen Toulmin, Cosmopolis. The Hidden Agenda of Modernity, Chicago 1990

Peter de Zeeuw, Clemens Steenbergen en Erik de Jong, 'De Beemster. Een arena van natuur, kunst en techniek', in Toon Lauwen, Tjeerd Boersma (red.), Nederland als Kunstwerk. Vijf eeuwen bouwen door ingenieurs, Rotterdam, NAI-uitgevers, p. 153 - 168

Rust en Rijkdom

Een sociaal-wetenschappelijk perspectief op de culturele betekenis van het landelijk gebied

Leo de Klerk

Amsterdam, december 1998

RUST EN RIJKDOM

'Als je dat dorp uit de verte zag liggen, kreeg je in één oogopslag een beeld van hoe de samenleving daar in elkaar stak: wereldlijk gezag in raadhuis, polderhuis en kantongerecht; de geestelijke afdeling vertegenwoordigd door kerken en scholen; het werk door de molen, de hotels en de markt'.ⁱ

Met deze woorden schetst Van Toorn Hoofddorp zoals hij dat in de jaren zestig leerde kennen. Mooi was het dorp niet. De kwaliteit ervan was de transparantie: het overzichtelijk samenvallen van een ruimtelijke en maatschappelijke orde op zo'n wijze, dat de geschiedenis van het dorp er direct uit af te lezen viel. Tegenwoordig wordt de term 'landelijk gebied' meestal alleen nog in verband gebracht met een 'groen' landschap. Maar Van Toorn laat zien dat daaraan alleen 'kwaliteit' toegekend kan worden, wanneer het mogelijk is een dergelijk landschap in verband te zien met de gebruikers ervan.ⁱⁱ Voor Van Toorn zijn die transparantie, die ordelijkheid en die samenhang zonder meer een positieve kwaliteit; hij betreurt de onachtzaamheid waarmee het gemeentebestuur in later jaren met deze erfenis is omgesprongen. Of de molenaarsknecht en de kamermeid daar ook zo over dachten, is niet bekend, maar vermoedelijk was hun oordeel wat genuanceerder. Een landschappelijke orde die verbonden is met een maatschappelijke orde, is tegelijk een uitdrukking van machtsverhoudingen.

Landelijk gebied bestaat bij de gratie van stedelijk gebied, en vice versa. En niet alleen omdat de logica ons daartoe min of meer dwingt, maar ook omdat dit onderscheid diep geworteld lijkt in de westerse cultuur. Het is een beladen onderscheid. In een uitgebreide studie van het thema stad en land in de westerse literatuur schetst Raymond Williams hoe de publieke waardering voor stad en platteland al eeuwenlang heen en weer schommelt.ⁱⁱⁱ Nu eens domineren de 'bright lights of the city', de plaats waar vrijheid en ontplooiingsmogelijkheden voor het oprapen liggen, en wordt het platteland geassocieerd met geploeter, bekrompenheid en stagnatie. Dan weer is het platteland een Arcadia waar de mens zijn harmonie met de natuur en zichzelf hervindt, en is de stad een poel des verderfs, een Moloch die mensen geestelijk en fysiek ten gronde richt. Volgens Williams zijn de verschuivingen in de betekenis die aan stad en platteland toegekend wordt sterk verbonden met politieke en economische ontwikkeling, met het 'spel van de macht'. In dit essay wil ik deze gedachtegang proberen uit te werken voor het Nederlandse landelijk gebied. Dat vergt wel enige toelichting.

Landelijk gebied en cultuur: wankele concepten

Het gaat in dit essay om de culturele betekenis van landelijke gebieden. Maar wat moeten we ons daarbij voorstellen? Op het eerste gezicht lijkt dit nauwelijks een vraag. In smaakmakend Nederland leeft het platteland als nooit tevoren. 'Hoe God verdween uit Jorwerd' werd een bestseller. Maar het verhaal van dit boek is eigenlijk een verhaal vol contradicties. In de ogen van Mak vormde het platteland nog niet zo lang geleden een eigen, in zichzelf besloten leefwereld met een duidelijk eigen identiteit. Tegenwoordig is die leefwereld in razend tempo aan het verdwijnen, niet alleen als duidelijk herkenbare fysieke en sociale entiteit, maar ook uit onze herinnering.^{iv} Op het eerste gezicht lijkt de populariteit van zijn boek deze somberheid te logenstraffen. Maar tegelijkertijd markeert de hype rond het boek wel heel dramatisch het

verschil tussen de cultuur van toen en die van nu.^v Duidelijk is wel, dat 'landelijk gebied' in onze hedendaagse cultuur veel gevoelige snaren raakt, maar met deze constatering is nog niet vastgesteld wat het concept anno 1999 nog te zeggen heeft.

Maar misschien is dat niet eens de eerste vraag die gesteld moet worden. Want wat moeten we eigenlijk verstaan onder 'cultuur'. De betekenis die toegekend wordt aan het landelijk gebied is minstens evenzeer afhankelijk van het gehanteerde cultuurbegrip, als van de visie op het landelijk gebied die daarbinnen ontwikkeld wordt. De opvattingen over het begrip cultuur lopen uiteen. Veel auteurs benadrukken vooral het samenhangende en duurzame karakter van cultuur: het is een stelsel van opvattingen en symbolen, en daarmee een belangrijke pijler in het maatschappelijk verkeer, historisch gegeven, en dus wel veranderlijk, maar nauwelijks op het niveau van individuen of zelfs generaties.^{vi} Op het eerste gezicht is het erg verleidelijk om met een dergelijk cultuurbegrip aan de slag te gaan. Want indien men kan vaststellen, welke delen en welke kenmerken van het landelijk gebied tot ons duurzame erfgoed gerekend moeten worden, dan tekenen de contouren van een 'culturele waarderingsskaart' zich af. Een dergelijke kaart zou op zijn beurt weer een solide basis kunnen vormen voor te maken beleidskeuzen. Maar helaas lijkt een dergelijke route mij niet begaanbaar. Ik zie daarvoor twee, overigens samenhangende, redenen. De eerste betreft het nogal statische cultuurbegrip bij deze benaderingswijze, de tweede de daarmee verband houdende opvatting van wat 'landelijk gebied' eigenlijk inhoudt.

Een cultuur moet, wil zij als bindmiddel, communicatiekader of wat dan ook kunnen functioneren, niet alleen geworteld zijn in het verleden, maar ook zinvol verbonden kunnen worden met de hedendaagse realiteit. En aangezien die realiteit veelal veranderlijk is, betekent dit dat cultuur naast een statische ook een dynamische kant heeft. Wie cultuur zegt, zegt ook discussie. Zelfs wanneer we cultuur vooral zien als 'historische prestatie' is een element van discussie nooit ver weg. De recente commotie rond de aankoop van Mondriaans 'Victory Boogie Woogie' illustreert dit wel heel dramatisch, maar ook bij een erkend monument uit de geschiedenis van de Nederlandse inpolderingen als de Beemster rijst steeds weer de vraag, welke aanpassingen en veranderingen wel of niet toelaatbaar zijn.

Cultuur is geen homogeen geheel, maar bestaat uit een groot aantal meer of minder samenhangende, maar vaak ook onderling rivaliserende elementen. Dat geldt op het gebied van de Nederlandse politieke cultuur, waarin al vele decennia drie hoofdstromen, een confessionele, en liberale en socialistische een vorm van competitieve samenwerking hebben ontwikkeld^{vii}, en dat geldt naar mijn idee ook voor het idee 'landelijk gebied'. Alleen is hier het culturele stromenland nog veel minder in kaart gebracht. Een cultuurelement wil ik hier dan ook niet zozeer zien als een samenhangend geheel van opvattingen, maar als een gestructureerde maatschappelijke discussie over de interpretatie van de werkelijkheid en over de doeleinden en waarden die daarmee verbonden kunnen worden.^{viii}

Een zekere stabiliteit van de cultuur is onmisbaar binnen het maatschappelijk verkeer. Zonder deze stabiliteit is een onderlinge afstemming van gedrag en het nastreven van gemeenschappelijke doelen niet mogelijk. Maar specifieke cultuurelementen kunnen voor een samenleving ook een lastige erfenis vormen. Allereerst kunnen zij hun contact met de werkelijkheid enigszins kwijtgeraakt zijn. Zo is er in Nederland een brede consensus rond het idee dat economie en milieu evenwichtig tegen elkaar afgewogen dienen te worden. Op zich lijkt hiervoor, in een land waarin het compromis als de hoogste vorm van wijsheid geldt, wel wat te zeggen. Maar het probleemoplossend vermogen van deze notie is, blijkens het jarenlange geharrewar rond de mestproblematiek en de recente chaos rond de ontwikkeling van Schiphol, niet bijzonder groot.

In de tweede plaats zijn cultuurelementen deel van, en daarmee verbonden met de institutionele ordening van een samenleving, en daarmee met de verdeling van politieke en economische

macht. Zo werd het idee van de compacte stad in de jaren tachtig gepresenteerd als het antwoord op zowel de aantasting van het platteland als op de toenemende verpaupering van de grote steden. Het idee werd gedragen door een voor die tijd nogal verrassende coalitie: de besturen van de grote steden, de milieubeweging en de grote beleggers. Ieder van hen had zo zijn eigen reden voor het propageren van een nieuw stedelijk elan. Dat bleek wel rond de kwestie IJburg. De coalitie liep toen een gevoelige knauw op.

Er is nog een tweede reden waarom een culturele waarderingskaart me niet mogelijk lijkt. 'Landelijk gebied' is een lastig begrip. Het verwijst naar een landschap, maar ook naar de wijze waarop mensen dit landschap gebruiken, naar een bepaalde levenswijze en een bepaalde economie. En het contrasteert een dergelijke configuratie met iets wat we als 'stedelijk' ervaren. Maar net als met 'stedelijk' ontbreekt een precieze definitie. Een flinke spraakverwarring is hiervan het gevolg.^{ix} Verrassend is dat natuurlijk niet. 'Landelijk gebied' is tegenwoordig niet zozeer een descriptief begrip, een term die een meer of minder adequate beschrijving geeft van een bepaalde stand van zaken, maar eerder (samen met haar tegenhanger 'stedelijk gebied') een perspectief, een term die aandacht vraagt voor een reeks verschillen en samenhangen die op een of ander wijze als zeer betekenisvol ervaren worden.

Misschien kon een miskennis van dit perspectivistische karakter vijftig jaar geleden nog niet zoveel kwaad. Perspectief en werkelijkheid lagen toen minder ver uit elkaar. Maar inmiddels is er in Nederland veel veranderd. Als gevolg van allerlei maatschappelijke ontwikkelingen, waaronder een enorme welvaarts-groei, is het leven in stad en land enorm veranderd. Meer daarover later, maar hier kan al wel opgemerkt worden dat dit het lastig maakt, heden ten dage vast te stellen welke levenswijze(n) en welke economie(en) nog onderscheidend zijn voor het landelijk gebied. Dit probleem kan men proberen te omzeilen door het begrip landelijk gebied in te perken tot alleen de landschappelijke component ervan, maar ik vrees dat dit een schijnoplossing is. In elk geval is het op die manier niet mogelijk, de culturele betekenis van het landelijk gebied voor de Nederlandse bevolking aan te duiden. Want in de omgang met het landelijk gebied is een scheiding tussen het landschap en de wijze waarop dit gebruikt wordt, nu eenmaal niet mogelijk.

In het vervolg van dit stuk wil ik proberen enige orde te scheppen in het veld van culturele noties dat verbonden is met het Nederlandse landelijk gebied. Eenvoudig is dat niet. Cultuur heeft ten minste één lastige eigenschap: zij is niet meetbaar. Natuurlijk kan men door veldwerk, literatuurstudie enzovoorts allerlei indicaties verzamelen, maar dat alles levert niet meer op dan een handvol stukjes van een ingewikkelde legpuzzel. Wat nu volgt is een voorstel. Ongetwijfeld is het op tal van punten voor verbetering vatbaar, maar het is in elk geval een aanzet voor een discussie. Of die discussie ooit zal leiden tot een gezaghebbende, breed aanvaarde interpretatie, weet ik natuurlijk niet. Ik betwijfel het, maar dat doet nu niet ter zake.

Het voorstel schetst de culturele betekenissen die verbonden worden aan het landelijk gebied, in de vorm van een aantal beelden. Die beelden worden met opzet, want het zijn culturele beelden, gepresenteerd als een onontwarbare mengeling tussen werkelijkheid en wenselijkheid. Daarbij maak ik een (analytisch) onderscheid in drie niveaus: een macroniveau, waarin vooral de brede maatschappelijke consensus geschetst wordt; een mesoniveau, waarin vooral beelden aan de orde zullen komen die zich sterk maken voor bepaalde belangen in het landelijk gebied; en een microniveau, waarin vooral de alledaagse waarderingsen aan de orde komen, zoals burgers die in hun omgang met het landelijk gebied tot uitdrukking brengen.

Terloops zal ik daarbij soms al ingaan op de spanningsvelden waarin deze beelden verkeren. In de laatste paragraaf wil ik proberen deze spanningen in een wat ruimer kader te zetten en bezien of er uit dit alles enige conclusies getrokken kunnen worden

De Brede Consensus: een bedreigd Arcadia

Windmolens, klompen en Hansje Brinkers met zijn vinger in de dijk. Nog steeds verdenken veel Nederlanders buitenlandse toeristen ervan een dergelijk beeld van ons land te koesteren, en moeten dan besmuikt lachen over zoveel naïveteit. Maar zover bezijden de waarheid is dit beeld niet. Want ook voor de meeste Nederlanders is het oer-Hollandse landschap in veel opzichten de kern van de Nederlandse identiteit. Het gaat daarbij om een strak geordend, wijds en open landschap, dat tegelijk nietig is onder immense wolkenluchten. Het ligt onder de zeespiegel en getuigt daarmee van de eeuwenlange strijd tegen, en de triomf over het water. Het is een plaats waar landbouw en natuur elkaar gevonden hebben in een bloeiend evenwicht.

Natuurlijk is Nederland meer dan alleen polderland. Maar voor hoog Nederland is minder sprake van een sterke, dominante identiteit. Eerder gaat het hier om een aantal meer of minder sterke regionale identiteiten. Bekend daarbij zijn natuurlijk de bossen van de Veluwe, de Drentse heidevelden, en de heuvels en het bronsgroen eikenhout van Limburg. Daarnaast kunnen nog de duinstrook en de kust, de Waddeneilanden, en de Deltawerken en Zeeland genoemd worden. De IJsselmeerpolders nemen een wat ambivalente plaats in. Weinigen kunnen dit landschap echt waarderen, maar tegelijk roept het, als uniek Nederlandse prestatie, bij velen toch een gevoel van trots op.

Maar wie zijn nu de bewoners van dit land, en wat doen zij daar? Daarover lijkt tegenwoordig nog nauwelijks enige consensus. Natuurlijk is de notie van de hardwerkende, eerlijke boer niet totaal verdwenen, maar in de afgelopen decennia is het positieve beeld van de boerenstand wel aan een zware erosie onderhevig geweest. Ruilverkavelingen, pesticidgebruik en mestproblematiek hebben bij velen het gevoel doen ontstaan, dat ook bij boeren het landschap niet langer in betrouwbare handen is. Maar wat dan wel? Binnen de nationale consensus wordt het landelijk gebied voornamelijk bemind in termen van rust, schoonheid en natuurlijkheid, bemind als een soort Arcadia, waar een mens nog nader tot de natuur, zijn medemens en zichzelf kan komen. Maar dat verwijst alleen naar wat er niet thuishoort: drukte en lawaai, vervuiling en verstening, kortom, stedelijkheid.

Dat leidt tot een tweede kernthema in de nationale consensus. Want dit rustige landelijk gebied is tegelijk een bedreigd, en misschien al verloren, paradijs. Steeds meer wordt erkend dat de veranderingen in het landelijk gebied ook samenhangen met de ver voortgeschreden rationalisering binnen de landbouwsector, maar de grote boosdoener is in veler ogen toch de 'verstedelijking'. Uitdijende en diffuser wordende steden overwoekeren en doorsnijden steeds grotere delen van het landelijk gebied, met als gevolg functieverlies en degradatie, culminerend in een teloorgang van het platteland. En de remedie is daarmee duidelijk: bescherm het landelijk gebied en leidt de verstedelijking in goede, dat wil zeggen zo min mogelijk ruimte kostende, banen.

De stad als Moloch, die nu niet alleen zijn eigen kinderen, maar ook het onschuldige platteland dreigt te verslinden; het is een bekend, want al eeuwenoud thema. Maar het verhaal wordt nog steeds overal doorverteld, en niet alleen aan de borreltafel, maar, weliswaar subtieler, ook in veel overheidsbeleid^x. Helaas is het minder dan een halve waarheid. Want sinds de Tweede Wereldoorlog is heel Nederland ingrijpend veranderd. De bevolking groeide van 10 miljoen in 1945 tot ongeveer 15 miljoen nu. Op zich valt dat wel mee. Maar die vijftien miljoen mensen hebben wel veel meer ruimte nodig. Woonden er anno 1950 nog gemiddeld bijna vijf mensen per woning, nu ligt dat cijfer op twee-en-een-half; Nederland telde in 1945 twee miljoen woningen, in 1995 zes miljoen. En in en om die woningen is steeds meer ruimte gekomen. Het oppervlak van het bebouwde gebied is ongeveer vervijfvoudigd. Het meest spectaculair was echter de groei van de automobilititeit. In 1950 telde Nederland ongeveer 130.000 personen-

auto's; nu zijn dat er zes miljoen. Dit had niet alleen gevolgen voor de drukte op de wegen; het hele leefpatroon van de bevolking is bijna onherkenbaar veranderd. Rond 1950 was het nog heel gebruikelijk dat iemand vrijwel zijn hele leven in zijn geboorteplaats doorbracht: daar woonde en werkte men, daar vond men zijn huwelijkspartner en daar woonde ook ongeveer de hele familie. Uitstapjes buiten het eigen dorp of stad waren incidenten. Tegenwoordig is de woonplaats veel minder een levenskader. Meer dan de helft van de beroepsbevolking is forens, en in kleine plaatsen is bijna iedereen dat. Vrienden, familie en recreatievoorzieningen op tientallen kilometers afstand worden regelmatig bezocht, men verhuist vaker naar een andere plaats en ook partners worden vaak elders gevonden. Dankzij de auto en andere moderne communicatiemiddelen is de ruimtelijke schaal van het leven enorm toegenomen.

En of men nu wilde of niet, en of men nu stedeling of plattelander was, iedereen deed hieraan mee. Onder impuls van een enorme welvaartsstijging en de daarmee gepaard gaande structuurveranderingen in de economie en de leefwijze van de bevolking, groeit er binnen Nederland een heel nieuw landschap, dat zich weinig aantrekt van het klassieke onderscheid tussen stad en land. Suburbaan is daarvoor een veel te beperkte omschrijving. Het is vooral hypermobiel en ruimtelijk discontinu; het kan overal en in veel gedaanten opduiken. Soms schept het zich nieuwe vormen, meestal transformeert het bestaande.

Nieuw is dit verhaal natuurlijk niet. Vrijwel iedereen kent het uit eigen ervaring. Maar op de een of andere manier lijkt het niet door te kunnen dringen tot de kern van onze culturele consensus. Die blijft vast verankerd in de tegenstelling tussen stad en land, en doemt zichzelf daarmee tot machteloosheid.

Machtige beelden

Het gevoel dat het niet goed gaat met het landelijk gebied, dat het dreigt te verdwijnen en te degraderen, maakt het al decennia lang tot voorwerp van publiek debat in de pers en in de professionele wereld. Inmiddels ligt er al zo'n waaier van voorstellen op tafel, dat de argeloze toeschouwer het gevoel bekruipt, dat niet de verstening, maar de verpapiëring de grootste bedreiging voor het landelijk gebied vormt. Elk van die voorstellen geeft op eigen wijze aan wat de problemen zijn, in welke richting de oplossingen gezocht moeten worden en op welke wijze een en ander gestalte kan krijgen. De meeste van deze voorstellen bouwen voort op eerdere ideeën en zijn vaak een nieuwe combinatie hiervan. In het licht van deze beschouwing zijn zij daarom niet direct relevant; hier gaat het vooral om de onderliggende denkfiguren, combinaties van ideeën die steeds weer opduiken. Weliswaar worden deze beelden vaak enigermate gedragen door bepaalde belangengroepen, maar zij moeten daarmee niet eenduidig verbonden worden. Hun macht schuilt in het feit dat zij erin slagen een veel breder appèl uit te oefenen. Vooral daarom zijn het machtige beelden.

Schema: Een typologie van machtige beelden

	Nadruk op actoren	Nadruk op concepten
Nadruk op het behouden en/of versterken	Nederland	Nederland

van een specifieke kwaliteit	landbouwland	natuurlijk
Nadruk op het creatief combineren van verschillende belangen	Nederland mozaïek	Nederland kunstwerk

De probleemstellingen variëren. In sommige van deze beelden vergen de hedendaagse omstandigheden een nieuwe, integrale afweging van de belangen die in het landelijk gebied in het geding zijn; in andere gaat het juist om het veiligstellen van fundamentele belangen die door de waan van de dag onder de voet gelopen dreigen te worden. Ook de gesuggereerde oplossingsrichtingen lopen uiteen. Men kan vooral de nadruk leggen op de (ruimtelijke) concepten die centraal moeten staan bij de verdere ontwikkeling van het landelijk gebied; men kan ook de nadruk leggen op primaire verantwoordelijkheden voor de toekomst van het landelijk gebied, en vervolgens op de condities die gecreëerd moeten worden om de daarbij behorende actoren de hun toebedachte rol te laten vervullen. Een combinatie van deze keuzevragen leidt tot een viertal ideaal-typische invalshoeken (zie schema). De daarbinnen genoemde visies zijn deels illustratief; andere keuzes zijn natuurlijk denkbaar, maar ik denk dat deze visies samen een aardige doorsnede geven van het publieke debat.

Nederland landbouwland

Het overgrote deel van het Nederlandse landschap heeft direct en indirect zijn karakter en rijkdom verkregen door een eeuwenlange agrarische benutting. En nog steeds is de landbouw veruit de grootste grondgebruiker en grondbezitter in het landelijk gebied. Onbetwistbaar hebben in de afgelopen decennia allerlei ontwikkelingen binnen de landbouwsector natuur en landschap geen goed gedaan.

Het ging de boeren aan hun hart, want meer dan wie dan ook zijn zij betrokken op het land en de natuur. Maar veel keus had de sector daarin niet. Om te overleven binnen de schaar van stijgende welvaart en stijgende lasten enerzijds, en stagnerende opbrengsten anderzijds, moesten de boeren wel steeds verder rationaliseren en mechaniseren. Inmiddels begint echter binnen meerdere landbouwsectoren duidelijk te worden dat ook die ontsnappingsroute zijn grenzen kent. Er zijn nieuwe wegen nodig.

Dat is een zware opgave, maar zij is onvermijdelijk. Voor de boeren zelf, en ook voor een levend landschap dat zonder boeren niet kan voortbestaan. Tegelijk schept deze uitdaging nieuwe kansen op een nieuwe, bloeiende landbouw in een vernieuwd, bloeiend landschap. De landbouw is een van de meest innovatieve sectoren binnen de Nederlandse economie, en dat biedt goede condities om ook deze klus te klaren. Maar dan zal zij wel gevrijwaard moeten worden van allerlei nieuwe voorschriften en heffingen. Die versterken alleen de schaarbeweging, en verergeren de kwaal. De landbouw heeft vooral positieve stimulansen en condities nodig. Oplossingen bedenkt de sector zelf wel.

Nederland mozaïek

Ieder stukje Nederland heeft een uniek landschap en een eigen, unieke positie binnen het spel van maatschappelijke krachten. Waar de problemen ook vandaan komen, uiteindelijk zullen zij lokaal opgelost moeten worden. Zoiets vereist maatwerk, en daarbij zullen lokale of regionale belanghebbenden intensief betrokken moeten worden. Want als belanghebbenden zijn zij

tezamen ook het best op de hoogte van wat er allemaal speelt in het gebied, en het meest bereid de handen uit de mouwen te steken voor een betere toekomst. Door die positieve energie te bundelen kan optimaal gebruik worden gemaakt van het lokale initiatief en kan tegelijk een evenwichtige belangenafweging plaatsvinden.

Traditioneel kreeg 'Nederland mozaïek' vooral gestalte via streek- en bestemmingsplannen; de integrale afweging berustte daarmee uiteindelijk bij gekozen vertegenwoordigingen.

Tegenwoordig is sprake van een verbreding van perspectief. Alleen weren of toelaten van activiteiten is niet langer voldoende; een actieve inzet van maatschappelijke partners (diverse sectoren van het bedrijfsleven, maatschappelijke organisaties) bij de uitvoering is onmisbaar om allerlei ontwikkelingen in de gewenste banen te leiden. Consensus en commitment staan bij deze aanpak daarom centraal.

Natuurlijk zal dit nooit helemaal kunnen plaatsvinden zonder randvoorwaarden van buitenaf.

Nederland is geen eilandenrijk, en grensoverschrijdende effecten zijn altijd aanwezig. Maar een belangrijke mate van autonomie van de lokale of regionale samenleving blijft het uitgangspunt.

De rol van de buitenwereld moet vooral faciliterend zijn; door technische steun en geldmiddelen moet zij ertoe bijdragen dat eventuele knelpunten soepel opgelost kunnen worden.

Nederland natuurlijk

Natuur werkt langzaam. Dat geldt voor het herstel van natuurlijke waarden, maar ook voor hun achteruitgang. In de afgelopen decennia is duidelijk geworden dat de natuur in Nederland, en daarmee de rijkdom van het landelijk gebied, zware klappen oploopt. Veel inheemse soorten planten en dieren zijn al verdwenen, nog meer worden met uitsterven bedreigd. De oorzaken daarvan liggen vaak al tientallen jaren terug. Een vlindersoort die nu verdwijnt, kan tijden terug zijn laatste overlevingskansen verloren hebben. De aantasting van de natuur is er inmiddels niet minder op geworden. Biotoopverlies door bebouwing, verlaging van het grondwaterpeil, vermessing, verzuring en versnippering zijn in razend tempo doorgegaan. Zelfs indien wij nu daaraan een halt toe zouden weten te roepen, dan nog zullen in de komende decennia nog vele soorten planten en dieren verdwijnen. Beschermen van wat rest, is derhalve niet langer voldoende, want veel van wat rest, is eigenlijk al ten dode opgeschreven. Alleen een offensieve aanpak kan het tij nog enigszins keren.

Tal van maatregelen zijn daarvoor nodig, maar de hoofdlijnen van de te volgen strategie zijn eenvoudig: biotoopvergroting en vooral een herstel van natuurlijke verbindingszones. Juist die verbindingszones kunnen de herstelcapaciteit van de natuur enorm bevorderen. Want een soort die door onfortuinlijke omstandigheden (een epidemie, een overstroming of ondoordacht, maar inmiddels teruggedraaid menselijk ingrijpen) in een bepaalde biotoop ten onder gaat, kan door versterking van buitenaf weer tot leven komen. Een goed functionerende ecologische infrastructuur is daarom veel belangrijker dan nog wat meer, maar geïsoleerde hectares natuurreservaat.

In zijn meest radicale vorm veronderstelt deze gedachtengang dat mens en natuur eigenlijk onverenigbaar zijn. De consequentie daarvan is nogal ingrijpend, namelijk een bijna totale inversie van het Nederlandse landschap. Het netwerk is voor de natuur; op de eilandjes die daarbinnen overblijven is nog plaats voor mensen. Maar ook wanneer men veel ruimte ziet voor cohabitatie, dan nog blijft de natuur uiteindelijk grensstellend voor de aard en de intensiteit van het menselijk gebruik van de omgeving. En daarbij doet het er niet toe, of men deze omgeving stedelijk of landelijk wil noemen. Want de echte tegenstelling is niet langer die tussen stad en land, maar tussen mens en natuur.

Nederland kunstwerk

Hoe is het eigenlijk mogelijk dat een landschap, dat zo volledig door de mens gemaakt is, toch zo natuurlijk kan zijn? Dit 'raadsel van de polders' is eigenlijk vrij eenvoudig te ontsluiten. Nederland heeft zijn oude erfviand, het water, niet zozeer overwonnen door hem te beteugelen, maar door er op ingenieuze wijze gebruik van te maken. De makers van deze landschappen waren kunstenaars. Dankzij hun kunst is er een transparante structuur ontstaan, waarbinnen allerlei vormen van menselijk gebruik volop ruimte konden krijgen, maar die tegelijk de oorspronkelijke natuurlijke variatie in nieuwe vormen tot gelding liet komen. Helaas dreigt deze kunst verloren te gaan. Verdwenen is zij nog niet: met de Deltawerken hebben de vormgevers van Nederland laten zien een oud spel in hedendaagse vormen nog steeds te kunnen spelen. Maar in het overgrote deel van het landelijk gebied is de tegenspeler niet langer de ondergrond, maar een diffuse verzamelbak van economische en sociale belangen. De resultaten zijn daarnaar: identiteitsloze compromislandschappen, die, omdat zij hun ontstaan danken aan veel touwtrekken, niet veel meer kunnen zijn dan een grauwe middelmaat. Binnen dat spel wordt de natuurlijke ondergrond als richtinggevend principe opgegeten.

Maar een simpele terugkeer naar vroeger is niet mogelijk. In de hedendaagse, mobiele samenleving is het water met de ondergrond niet langer het enige ordenende principe. Het heeft gezelschap gekregen van een moderne verkeersinfrastructuur, die zich zeer nadrukkelijk manifesteert in het landschap en die in haar verlengde tal van nieuwe ontwikkelingen uitlokt. Dankzij de ontwikkeling van de techniek is het echter mogelijk deze nieuwe dragers van het landschap aan te leggen op een manier die de kwaliteiten van de ondergrond vrijwel volledig lijkt te negeren. Het probleem lijkt daarmee duidelijk: door de ongecoördineerde menging van twee ordenende principes verliest het landschap én aan duidelijkheid én aan natuurlijkheid. De uitdaging nu is dan ook, deze twee principes weer ingenieus met elkaar te verbinden, en daarmee vervolgens krachtig aan de slag te gaan.

Dilemma's

Duidelijk is dat dit soort machtige beelden in veel opzichten rivalen zijn. De vraag, of zij ook vruchtbaar te combineren zijn, is ongetwijfeld interessant, maar doet in deze beschouwing minder terzake^{xi}. Hier gaat het erom, dat het belangrijke, want invloedrijke culturele interpretaties zijn van het landelijk gebied. Maar ze zijn niet onproblematisch.

De perspectieven Nederland Landbouwwand en Nederland Natuurlijk zijn beide zeer strijdbaar: zij claimen meer ruimte voor het door hen voorgestane belang dan nu geboden wordt. Bij Nederland Natuurlijk gaat het hierbij letterlijk om territorium. Het gevaar hierbij is dat een eventuele winst in één gebied vaak zal leiden tot een grotere druk van andere functies op andere gebieden, met als gevolg dat daar de achteruitgang van natuurlijke kwaliteiten juist versterkt kan worden. Dat plaatst dit perspectief voor een gigantisch dilemma. Op abstract niveau belooft het een revitalisering van de natuur overal in Nederland, op basis van een goed werkende natuurlijke infrastructuur. In de praktijk kan het makkelijk leiden tot een verharding van de grenzen tussen natuur en cultuur^{xii}. Nederland Natuurland gaat ongetwijfeld veel geld kosten, maar het rendement is nogal ongewis.

Ook het perspectief Nederland Landbouwwand leidt tot een dilemma. Het belooft én een rijk agrarisch en natuurlijk landschap dankzij een meer gevarieerde landbouw, én een landbouw die zichzelf weer weet te bedruipen. Maar tot dusverre is die samenhang voornamelijk hypothetisch. De markten voor ecologische landbouw en niet-agrarische nevenactiviteiten (recreatie, natuurbeheer) lijken nogal bescheiden^{xiii}. Bovendien zou een dergelijke gang van zaken wel een enorme trendbreuk betekenen in de ontwikkeling van de Nederlandse en West-Europese landbouw van de afgelopen honderd jaar^{xiv}. Of dit perspectief werkelijk de tendens naar steriele,

agrarische industrie landschappen kan omkeren, zonder daarbij te vervallen in gevarieerde agrarisch-natuurlijke themaparken die alleen met handen vol subsidie overeind gehouden kunnen worden, staat verre van vast.

De beide andere perspectieven kampen met een ander probleem. Zij gaan ervan uit dat door middel van een integrale belangenafweging een bloeiende toekomst aan het landelijk gebied geboden kan worden. Maar binnen het functioneren van de samenleving is het onderscheid tussen landelijk en stedelijk goeddeels verdwenen. In principe levert dat weinig garanties op voor een handhaving van het landelijk gebied in landschappelijke zin. Niet voor niets koesteren verdedigers van het landelijk gebied een diep wantrouwen tegen planologen en andere professionals, die van het 'integraal afwegen' hun handelsmerk hebben gemaakt. Gezien de maatschappelijke verhoudingen is het vrij plausibel dat het toelaten van stedelijke elementen in het landelijk gebied vaak de uitkomst van een dergelijke afweging kan zijn.

In de actuele planningspraktijk valt dat natuurlijk wel mee. In de meeste plannen lijken een concentreren van 'stedelijke' functies, en een zoveel mogelijk vrijwaren van het landelijk gebied voor sluipende verstedelijking, onwrikbare uitgangspunten. Of deze uitgangspunten het resultaat zijn van een integrale afweging, kan echter betwijfeld worden. Eerder lijkt hier sprake van een doctrine, die volstrekt los is komen te staan van haar maatschappelijke context, en die alleen gehandhaafd kan worden door een overheid die haar dwingend oplegt^{xv}. Een dergelijke benadering geeft natuurlijk geen nieuwe impulsen aan het landelijk gebied; zij maakt het alleen tot een reservaat met een onduidelijke functie. Het probleem is daarmee duidelijk: wanneer men zich richt op een integrale afweging van belangen, heeft het concept 'landelijk gebied' eigenlijk geen sturende functie meer, en is daarmee overbodig.

Wie is er nu eigenlijk verantwoordelijk voor de ontwikkelingen in het landelijk gebied? De vier geschetste beelden hebben gemeen, dat zij de gang van zaken in het landelijk gebied beschouwen als een spel, dat uit de hand aan het lopen is. Natuurland en Kunstwerk vragen allereerst om een nieuw en sterker scenario, en vervolgens om een strenge regie om dat scenario om te zetten in een goede voorstelling. Mozaïek en Landbouwlant gaan ervan uit dat het scenario eigenlijk wel deugt - daarover zijn 'wij' het eigenlijk wel eens -, maar dat we vooral behoefte hebben aan een betere regie; een regie die in staat is het beste uit de spelers te halen. De vraag is natuurlijk of er veel te regisseren valt. Wat betreft de fysieke kenmerken van het landelijk gebied (het landschap) beschikt de overheid, al dan niet in samenwerking met maatschappelijke partners, natuurlijk over een aantal middelen om nieuwe structuren aan te brengen en bestaande structuren te vernieuwen. Maar uiteindelijk zullen die structuren toch gevuld moeten worden met menselijke activiteiten. Het concrete landschap wordt gevormd, onderhouden en veranderd door boeren en andere ondernemers, door bewoners en bezoekers, door gemeentebesturen en natuurbeheerders, en dezen zullen het spel blijven spelen vanuit hun eigen belangen en hun eigen voorstelling van wat wel en niet toelaatbaar is in hun gebied. Door regelgeving, en dan met name het verbieden van bepaalde activiteiten en het stimuleren en subsidiëren van andere, kan de overheid hierop natuurlijk ook invloed uitoefenen, maar een dergelijke aanpak stuit al gauw op juridische (handhaving), economische en ethische grenzen. Om betaalbaar en legitiem te blijven zal beleid zich moeten voegen binnen het kader van de 'vraag' uit de samenleving naar landelijke kwaliteiten.

Alledaagse beelden

Maar wat is die 'vraag'. Met de vraag naar allerlei gebruiksruimtes zal ik mij hier niet bezig houden; dat valt buiten het bestek van dit essay. Hier gaat het om de gebiedskenmerken die 'de

Nederlander' bijzonder aanspreken in het landelijk gebied. Welke zijn dat? Eenvoudig valt die vraag niet te beantwoorden. Allereerst niet, omdat 'de Nederlander' niet bestaat; binnen een pluriforme bevolking bestaat nu eenmaal ook een pluriformiteit aan opvattingen. En in de tweede plaats niet, omdat deze vraag voor de meeste mensen nauwelijks te beantwoorden lijkt. Veelal zal men niet veel verder komen dan de royale gedachte, dat ieder stukje landelijk gebied eigenlijk wel zijn eigen, unieke waarde heeft, en dat 'ze' ervan af moeten blijven.

Vreemd is die conservatieve houding natuurlijk niet, maar eigenlijk zegt zij niet eens zoveel over de waardering van het landelijk gebied. Ook in een stedelijke omgeving reageren de meeste betrokkenen doorgaans vrij afwijzend op ingrijpende veranderingen, tenzij het zaken betreft, die er volgens velen toch al niet thuishoorden. Mensen, als bewoner of als regelmatige bezoeker, willen zich nu eenmaal graag ergens thuisvoelen. Een vertrouwde omgeving geeft daarbij niet alleen een gevoel van oriëntatie, maar is vaak ook een aanhechtingspunt voor allerlei herinneringen. Grote inbreuken op dit vertrouwde beeld geven vaak een gevoel van verlies. Typering van houdingen van grotere of kleinere groepen Nederlanders ten aanzien van het landelijk gebied zijn wel voorhanden. Een bezwaar daarbij is echter, dat deze typering vaak meer zeggen over de getypeerden en/of over de auteur, dan over het landelijk gebied zelf.^{xvi} Willen we iets meer te weten komen over de betekenis van landelijke gebieden, dan moeten we ook kijken naar de plaatsen die mensen daarbinnen verkieszen, en naar de wijze waarop zij anderen van die plaatsen verslag doen. Vooralsnog leidt deze aanzet eigenlijk alleen maar tot een nogal breed onderzoeksprogramma, maar gemakshalve zal ik even doen alsof de uitkomsten daarvan al bekend zijn. Ik neem daarbij twee invalshoeken: woonvoorkeuren en recreatiegedrag.

Een thuis op het land

Nederlanders, zo luidt een populaire lezing, willen eigenlijk niets anders dan een puntdak met een tuin eromheen. Ongetwijfeld is dit beeld min of meer adequaat als het gaat over de wijze, waarop een meerderheid van de bevolking tegenwoordig zijn woonaspiraties weet te realiseren. Ook uit de woningbehoeftenonderzoeken blijkt dit de meest voorkomende woonwens te zijn. Maar dit toont vooral aan dat mensen tamelijk realistisch zijn bij de inschatting van hun mogelijkheden op de woningmarkt. Wat zij zouden doen wanneer zij het winnende lot uit de loterij zouden trekken, is een ander verhaal.

Waarom bijvoorbeeld, zijn sommige van die puntdaken, zelfs bij gelijkblijvende woningkwaliteiten, zoveel duurder dan andere. Het lijkt mij zinnig om eens te kijken welke woonomgevingen hoog scoren op de woningmarkt. Eenvoudig is dat natuurlijk niet. Regionale schaarsteverhoudingen en bereikbaarheidsaspecten spelen bij de prijsvorming ook een onmiskenbare rol. En daarnaast kan men zich natuurlijk afvragen, in hoeverre het gedrag van een meer gefortuneerde elite representatief is voor het hele Nederlandse volk. Vooralsnog denk ik van wel.

Wonen bij de natuur is waarschijnlijk wel het meest uitgesproken thema. Vooral de stuwwalranden en de duinstrook, het decor van de eerste omvangrijke suburbanisatie in Nederland, blijven onverminderd populair (en dus duur). Opvallend is daarbij dat het hier gaat om een specifiek soort natuur: redelijk toegankelijk en tegelijk beschutting biedend. Wonen aan het water is een wat ander verhaal. Vooral in het Hollands-Utrechtse plasseengebied zijn ook langs het water reeds lang gevestigde, luxe woonmilieus te vinden, en tegenwoordig wordt 'wonen aan het water' regelmatig geadverteerd. Toch lijkt deze vorm van wonen bij de natuur mij wat minder algemeen geliefd. Enerzijds lijkt het meer iets voor de echte watervrienden (al zijn dat er, gezien de sterk gestegen populariteit van plezierboten, tegenwoordig vele); anderzijds lijkt het vooral aantrekkelijk in gebieden die al sterk verstedelijkt zijn. Water kent zijn beperkingen: het biedt wel mooie uitzichten, maar is tegelijk moeilijk toegankelijk en het grootste

deel van het jaar ook erg koud. In vergelijking daarmee is wonen aan de bosrand toch meer iets voor jong en oud.

Als tweede thema zie ik *het historisch authentieke, monumentale wonen*. Het woonhuis zelf speelt daarbij overigens de belangrijkste rol, maar een omgeving die zijn authentieke karakter heeft weten te behouden, lijkt zoveel uitstraling te hebben, dat ook niet-monumentale panden daarvan profiteren. Op zich is dit thema niet exclusief voor het landelijk gebied; ook de zogeheten 'gentrification' van monumentale binnenstadsgebieden past hierin. De rurale variant van het authentieke wonen richt zich op pittoreske dorpskernen, oude landhuizen en vooral op leeggekomen, traditioneel gebouwde boerderijen van uiteenlopende omvang. Op deze wijze blijven veel karakteristieke gebouwen redelijk bewaard zonder publieke kosten, al zijn de aanpassingen die nodig zijn om van een boerderij een luxe woonhuis te maken, soms pijnlijk zichtbaar. De band met het agrarische verleden wordt vaak gesymboliseerd door oude agrarische gebruiksvoorwerpen in de tuin: wagenwielen, kruiwagens gevuld met bloemen, hoefijzers enzovoort.

Een derde thema is het verlangen naar *het wonen in een overzichtelijke en tegelijk vitale woongemeenschap*: het 'echte' dorp. De specifieke contouren van dit dorp zijn overigens buitengewoon vaag. Overzichtelijkheid moet niet verkeren in engheid, in een voortdurend op elkaars lip zitten; een zekere mate van privacy moet gegarandeerd blijven. En de dorpsgemeenschap moet natuurlijk gemengd zijn, maar het overheersende sociale klimaat moet wel passen bij de eigen opvattingen en leefstijl. Populaire dorpen in deze sfeer variëren dan ook sterk in grootte en in het soort publiek dat zij trekken; de specifieke reputatie die dergelijke dorpen genieten, zijn meestal een product van complexe omstandigheden. Rijssen, Pieterburen en Haastrecht verschillen enorm van elkaar wat betreft de aard van het dorp en het soort publiek dat zij trekken. Toch is hun populariteit mede verbonden met het verlangen naar 'community'. *Het zoeken van rust en ruimte* zie ik als vierde thema. Misschien is dit wel het meest bekende thema, maar het is tegelijk het minst tastbare. Volgens sommigen is het in essentie vooral negatief. Het zou hierbij vooral gaan om het vinden van een veilige haven in een woelige wereld, om het vermijden van alles wat stedelijk is: drukte, lawaai en de confrontatie met 'vreemden'. Mede daarom gaat het verlangen naar rust en ruimte voor de meeste mensen dan ook niet zover, dat men een totaal isolement durft te riskeren. De vertrouwde wereld van bekende en gelijkgezinde burens vormt mede een buffer die de boze buitenwereld op een afstand kan houden.

Een dergelijke interpretatie gaat natuurlijk wat ver. We kunnen niet iedereen die verlangt naar een huis met een tuin in een rustige woonomgeving, onmiddellijk een trauma voor het stedelijk leven in de schoenen schuiven. Zij volgen slechts een breed aanvaarde culturele norm in Nederland over wat goed en normaal wonen is. Maar een zeker onbehagen in de stad en de dynamiek van de moderne samenleving heeft ongetwijfeld bijgedragen aan de totstandkoming van deze norm.

Binnen het feitelijk gedrag op de woningmarkt zijn deze vier thema's natuurlijk sterk vervlochten met elkaar, en met andere afwegingen. Maar ze geven wel een beeld van het landelijk gebied waar veel Nederlanders zich echt thuis denken te kunnen voelen. Dat gebied is gevarieerd groen en blauw, en vooral herbergzaam. Het verleden is er nog tastbaar aanwezig, en in sociale zin is het vooral een plaats waar men met elkaar zichzelf kan zijn. Stedelijkheid en de symptomen daarvan - volte, lawaai, vreemden en armoede - zijn een ver gerucht, maar de dynamiek van het moderne bestaan is zeker niet afwezig; men woont er niet in een 'gat'. Alleen weet die dynamiek zich hier nog te schikken in een stabiele rurale orde. Natuurlijk is dit een mythisch land. Iedereen weet dat het in deze pure vorm niet bestaat. Maar de droom is daarmee niet minder verleidelijk .

Het land van vrije mensen

Ook in hun recreatiegedrag brengen Nederlanders hun voorkeur voor bepaalde gebied tot uitdrukking. Een probleem hierbij is natuurlijk dat ook dit gedrag gefilterd wordt door praktische beperkingen: het tijd- en geldbudget van de betrokkenen en de facilitering vanuit markt en overheid. Maar een kijkje in recreatieland is zeker de moeite waard. (Om praktische redenen zal ik de varende recreatie even laten voor wat zij is.)

Recreatie is natuurlijk sterk seizoen- en vooral ook weergebonden. Bij temperaturen boven de twintig graden trekt Nederland er massaal op uit; bij lagere temperaturen verminderen deze stromen niet alleen in omvang, maar veranderen ze ook van karakter.

Die weersgevoeligheid geldt bovenal de sedentaire dagrecreatie, het doorbrengen van een flink aantal uren in de buitenlucht op één plaats. Bij mooi weer zoeken velen een plaatsje in een groene omgeving aan het water, om te spelen, te picknicken en te zonnen. Het zeestrand is dan natuurlijk een topper, maar ook allerlei natuurlijke of aangelegde stranden langs binnenwateren zijn dan druk bezet. Maar deze op groen en water georiënteerd recreatie is alleen attractief, als het water verkoeling, en geen onderkoeling brengt. Bij minder weer blijft het zeestrand nog wel een beetje trekken, maar is het binnenwater slechts het domein van geharnaste surfers en goed ingepakte vissers.

Mobiele dagrecreatie, vooral wandelen en fietsen, is iets minder weersgevoelig. Bij echt mooi weer zijn open en gevarieerde polderlandschappen vooral bij fietsers nog wel in trek, maar bij minder gunstige weersomstandigheden gaat het gebrek aan beschutting wel zwaar meewegen. Mede door dit sterk seizoensgebonden karakter komt de ontwikkeling van een commerciële infrastructuur (cafés, restaurants en dergelijke) hier maar moeilijk van de grond. Het liefst bezoekt de mobiele recreant echter een gebied dat naast een gevarieerd landschap met veel natuur, ook nog beschutting in de vorm van bomen en, zij het niet te nadrukkelijk en opzichtig, pleisterplaatsen biedt. Drukke, in de vorm van steden en auto's, wordt zoveel mogelijk gemedend. Het aanbod aan separate fiets- en wandelpaden speelt dan ook een belangrijke rol.

De vraag naar verblijfsrecreatie zegt vermoedelijk het meest over de culturele betekenis van het landelijk gebied. Verblijfsrecreatie, en dan vooral huisjes en (sta-)caravans, staat in een wat kwade reuk bij de beschermheren van het landelijk gebied. Veel burgers delen dit gevoel, maar verlangen voor zichzelf een stek in het groen, een plaats waar men regelmatig of af en toe 'buiten' kan wonen. De precieze betekenis van die stek kan overigens nogal variëren. In het ene extreme geval is het vooral plaats waar men tot zichzelf kan komen, en die men dan ook nauwelijks verlaat. In het andere extreme geval is het primair een uitvalsbasis van waaruit men de diverse geneugten van het omliggende gebied gaat exploreren. Het eerste is waarschijnlijk sterker verbonden met vaste standplaatsen (een tweede woning, een stacaravan of een huisje op een volkstuincomplex), het tweede met incidentele huur. Maar de meeste verblijfsrecreanten maken natuurlijk een eigen mix tussen thuiszitten en de bredere omgeving benutten.

De directe omgeving van dergelijke verblijfplaatsen moet natuurlijk allereerst groen zijn. Het gaat om meer dan alleen buiten zijn (dat kan ook in de eigen achtertuin of op het balkon), het moet ook 'in de natuur' zijn. Voor het overige lopen de eisen nogal uiteen. Voor sommigen moet het vooral een plaats zijn, waar men zo min mogelijk bemoeienis van buitenstaanders ervaart, voor anderen spelen juist sociale contacten een belangrijke rol. Met name complexen met veel vaste bewoners zijn vaak het toneel van uitgebreide informele en georganiseerde sociale activiteiten, van een soort dorpsleven zonder arbeid. Maar ook hier bestaat uiteindelijk een subtiele balans tussen intimiteit en vrijblijvendheid.

De specifieke waardering voor het landelijk gebied komt echter het best tot uitdrukking in het gebruik, dat deze recreanten maken van hun bredere omgeving. Tot in de jaren zestig was de verblijfsrecreatie overwegend gericht op nabijheid tot de 'natuur', de bossen op de stuwwallen, de duinen en het exotische Limburgse heuvelland. Zij volgde eigenlijk hetzelfde patroon als de oude suburbanisatie, maar dan vaak op een wat grotere afstand van de stedelijke gebieden.

Maar sinds die tijd is, onder invloed van de groeiende welvaart, de recreatie in het landelijk gebied verrijkt met een aantal nieuwe thema's. Natuur blijft een conditio sine qua non, maar daarnaast is er vraag naar een groot aantal andere vormen van divertissement; op het gebied van de sport (paardrijden, golf), de cultuur (van historische stadjes en musea tot antiekmarkten en 'streekeigen' produkten), de natuureducatie (bezoekerscentra, excursies onder deskundige leiding), de consumptie (van pannenkoekenhuis tot haute cuisine), en de gezondheid (van survival tot beauty-farm). En daarnaast zijn er natuurlijk nog de pretparken, de disco's en de sexboerderijen, maar dit soort verschijnselen in het landelijk gebied zijn nogal omstreden. Al dit soort faciliteiten maakt het hedendaagse recreatielandschap een bont geheel. Maar er geldt één beperking: deze voorzieningen mogen niet gaan domineren. Zij dienen zich bescheiden in te voegen binnen het regime van natuur en landschap.

Recreatieve elementen duiken overal in het landelijk gebied op, maar zij lijken vooral sterk aanwezig rond de grote boscomplexen en in het coulissenlandschap van Oost- en Zuid-Nederland. Vreemd is dat niet. Enerzijds heeft de recreant een zekere voorkeur voor dit soort gebieden, anderzijds kunnen dit soort landschappen, door hun grotere beslotenheid, ook makkelijker dit soort elementen absorberen.

Maar het ultieme recreatieland is misschien wel Terschelling. De bootreis erheen markeert de breuk met de beslommeringen van het normale bestaan. Op een klein oppervlak is de natuurlijke variatie enorm: de zee en het wad, de duinen en de polder, het intieme landschap langs de duinstrook (waar dan ook de meeste huisjesterreinen en campings verscholen liggen) en de wilde uitgestrektheid van de Bosplaat, bossen, heide en intieme meertjes. Ook de dorpen hebben alle hun eigen karakter. En er valt veel te beleven en te zien. Huifkartochten, fietsroutes en wandelexcursies voeren de bezoeker langs de natuurlijke rijkdommen van het eiland. En niet alleen het museum, maar ook de eilandkrant en allerlei historische landmarks, verhalen van een bewogen geschiedenis. Streekeigen produkten, van cranberrywijn tot Juttersbitter, benadrukken op hun manier de unieke identiteit van het eiland. Het culinaire palet is er breed, zij het misschien niet erg hoogwaardig: bistro's, pizzeria's en Chinese restaurants, maar ook snackbars, Hollandse pot en vis. Cafés zijn er voor iedere smaak: van hardrock tot pluche; en gemoedelijke dorpswinkeltjes staan naast trendy boetieks. Ook de agrarische sector staat ruim open voor de bezoekers. Op veel plaatsen zijn paarden te huur, en de molen en de kaasboerderij kunnen bezocht worden. Ondanks dit bijna overweldigende aanbod en de grote stromen bezoekers, blijft de sfeer er gemoedelijk en kalm. Op Terschelling wordt gelopen en gefietst. Auto's zijn er slechts voor de eilandbewoners. Want het sterkste punt van het eiland ligt misschien wel in het enige dat het niet heeft: steden^{xvii}.

Rust in een rijke omgeving

De alledaagse betekenis van het landelijk gebied kan in een paar woorden samengevat worden: rust in een rijke omgeving. Rust verwijst hierbij naar de afwezigheid van stedelijkheid en, in toenemende mate, van arbeid. Want, of men nu bewoner of bezoeker is, het landelijk gebied is allereerst een plaats waarheen men zich terugtrekt in zijn vrije tijd: na de werkdag, in het weekend of op vakantie. Gewerkt wordt er alleen door een handvol boeren, een enkele natuurbeheerder en een gevarieerd assortiment dienstverleners. Zij worden geacht het landschap fraai, en het landelijk leven genoeglijk te houden.

De rijkdom verwijst enerzijds naar een herbergzaam en gevarieerd 'groen' landschap: natuur en bepaalde vormen van natuurlijk ogende landbouw. Tot voor kort leken bijna alle vormen van landbouw, behalve misschien de intensieve glastuinbouw, wel min of meer aanvaardbaar, maar tegenwoordig wordt de kijk op een aantal agrarische praktijken (intensieve veehouderij, verregaande rationalisering en mechanisering, en het gebruik van 'onnatuurlijke

productiemethoden) steeds kritischer. Eigenlijk hoort dit soort praktijken niet langer thuis op het echte platteland.

Anderzijds verwijst die rijkdom naar een breed scala aan mogelijkheden ter ontplooiing en ontspanning. Vooral voor de bewoners weegt een praktisch aspect hierbij sterk mee: winkels, scholen, medische voorzieningen zijn nu eenmaal onmisbaar, en worden daarom getolereerd in de grotere dorpskernen. Maar of dit soort zaken echt bij het landelijk gebied hoort, is twijfelachtig. Daarvoor verwijzen zij teveel naar het rijk van de noodzaak. Want het echte platteland is een plaats om van te genieten: een consumptielandschap.

Maar niettemin, met mate. Want in brede kring leeft het besef dat een overmaat aan consumptie - teveel mensen, teveel activiteiten - nu juist datgene kan vernietigen, wat het landelijk gebied zijn uiteindelijke charme geeft: het groene, in de geschiedenis gewortelde landschap. Koste wat kost moet voorkomen worden dat die bron van rijkdom aangetast wordt. Mensen en hun activiteiten zijn welkom, maar in bescheiden aantallen, en hetzij goed verborgen achter een brede groene haag, hetzij in historiserende vermomming: luxe appartementen in een oud landhuis, een restaurant in een Saksische boerderij. De moderne consument mag zich voegen in het grote decor; hij mag het niet gaan verbouwen.

Er bestaan vanzelfsprekend duidelijke parallellen tussen de brede consensus over het landelijk gebied en de betekenis, die Nederlanders daaraan in hun dagelijks leven toekennen. Maar er zijn ook een paar opmerkelijke verschillen. Het open polderlandschap, dat zo centraal staat in de nationale consensus, wordt zonder twijfel door de meeste Nederlanders hoog gewaardeerd, maar bij voorkeur op doortocht, vanuit een auto of een trein, en niet als plaats om zelf te verkeren. Over het algemeen verkiest men daarvoor toch liever een wat intiemer, wat herbergzamer landschap.

Daarnaast hebben de meeste mensen een heel duidelijk beeld van de levenswijze die hoort bij het landelijk gebied: een rustig, veelzijdig genieten, ver van de spanningen van de stad en de arbeid. De omgeving die dat mogelijk maakt is echter een schaars en, grotendeels, een collectief goed. Schaars omdat het aantal gebruikers naar plaats en tijd beperkt moet blijven, en collectief omdat in elk geval deze gebruikers voor veel van wat er te genieten valt, de natuur en het landschap, niet hoeven te betalen.

De commercialisering en politisering van het landelijk gebied

Nederland maakt zich zorgen over zijn landelijk gebied. Impliciet in die zorg is het idee dat het landelijk gebied een collectief goed is. Maar het is wel een vreemd collectief goed, want het wordt grotendeels gemaakt en beheerd door particuliere 'bezitters'. Bezitters moet hier ruim genomen worden. Ook een gemeentebestuur 'bezit' bij het gebruik maken van haar wettelijke mogelijkheden op een bepaalde manier haar territorium. Particuliere bezitters zorgen natuurlijk allereerst voor het veiligstellen van hun eigen belangen. Meestal kunnen ze ook moeilijk anders. Het landelijk gebied is dus in zekere zin door en door gecommmercialiseerd. Nieuw is dit zeker niet. Die situatie bestaat al eeuwen. Maar zolang de grondgebruikers, voornamelijk boeren, een resultaat produceerden waar iedereen vrede mee kon hebben, was er niets aan de hand. Een richtinggevende culturele voorstelling was eigenlijk niet nodig: het landelijk gebied was wat het was.

Maar op een bepaald moment groeide de onvrede. De precieze oorzaken daarvan zijn niet eens erg duidelijk. Ontwikkelingen in de landbouw, verstedelijking, welvaartsstijging - een hele kluwen van factoren zorgde ervoor dat het platteland van gedaante ging veranderen. En daarmee werd die commercialisering een probleem. Want met de ontdekking van het landelijk gebied als collectief goed, groeide ook de zorg dat dit goed vernietigd zou worden, als het als speelbal aan een ongecontroleerde marktwerking uitgeleverd bleef.

Minder evident was echter wat er precies beschermd moest worden. Wat betreft het landschap domineerden lange tijd vooral conservatieve opvattingen: het moest vooral blijven, zoals het was. Maar een dergelijke visie creëerde een levensgroot gat in de richting van de levenswijze en de economie. Zolang de grootste grondgebruiker, de landbouw, nog stevig in de schoenen stond, zowel in economische zin als in termen van publieke waardering, kon het economische gat lang verborgen blijven. Recent begint het echter pijnlijk duidelijk aan het daglicht te treden. Het gat ten aanzien van de levenswijze gaat zich inmiddels vullen. Het landelijk gebied wordt steeds meer gezien als een plaats voor een rustig bestaan in een rijke omgeving, een plaats waar men met respect omgaat met zijn medemens en de natuur. In essentie wordt het landelijk gebied daarmee vooral een land van de goede smaak: een smaak die weet wat wel, en vooral wat niet in het landelijk gebied thuishoort.

Voor de realisering van deze droom moet de politiek de helpende hand reiken. Een heel stelsel van uitsluitingen is opgezet om te voorkomen dat de uitwassen van de markt de overhand krijgen, en subsidieregelingen zijn in het leven geroepen om de gaten die de markt laat vallen, op te vullen. Dit alles maakt geen einde aan de commercialisering en de marktwerking, maar verandert die alleen van karakter. Want uitsluitingen leggen de markt niet alleen aan banden, zij creëren ook nieuwe schaarstes, en overheidsinvesteringen die de kwaliteit van het landelijk gebied versterken, stuwen ook de prijs ervan op. 'Een rijk bestaan' is stilaan op weg het overheersende kenmerk van landelijk Nederland te worden: niet alleen in culturele, maar ook in sociaal-economische zin.

Op zichzelf biedt een dergelijke ontwikkeling ook nieuwe kansen. Tenslotte danken wij een aantal van onze mooiste cultureel-natuurmonumenten, de oude landgoederen, aan een elite die rijkdom en goede smaak wist te combineren. Toen ging het echter om een beperkt aantal gebieden, en bovendien betaalde die elite zelf voor zijn geneugtes^{xviii}. Of de private investeringsgeneigdheid heden ten dage groot genoeg is om driekwart van Nederland om te toveren in de door velen gewenste lushof, moet echter betwijfeld worden. Tegelijk is duidelijk dat een dergelijke klus ook niet geklaard kan worden door de overheid.

Nodig is dat natuurlijk ook niet. Beleid zal ontwikkeld moeten worden binnen condities, en die condities variëren over het land. Drie dimensies lijken mij hier relevant: 1) de mate van 'stedelijke druk', dat wil zeggen de omvang van de vraag naar nieuwe woon- en werkgebieden, verkeersruimte en recreatiemogelijkheden; 2) de positie van de landbouw, die kan variëren van expansief tot marginaal; en 3) de aard van het landschap, variërend van open tot besloten. Met name dit laatste verdient meer aandacht. In besloten landschappen kan enerzijds een sterkere vraag naar 'rust en rijkdom' verwacht worden, anderzijds bieden dergelijke landschappen meer ruimte voor compromis en geleidelijke ontwikkeling. In open landschappen lijkt die vraag veel zwakker, maar leiden nieuwe ontwikkelingen al snel tot een harde confrontatie met het bestaande.

Een combinatie van deze drie dimensies leidt tot een achttal ideaaltypische beleidssituaties; elk met een eigen karakteristieke belangenafweging en eigen karakteristieke oplossingsmogelijkheden. (Concrete situaties zullen zich natuurlijk altijd ergens tussen de extremen bevinden.) De vraag, of een gebied landelijk of stedelijk is, of waar de grens ligt tussen landelijk en stedelijk binnen een gebied, doet daarbij in directe zin niet terzake. De typologie illustreert juist dat reële situaties veel gecompliceerder zijn dan het simpele schema landelijk-stedelijk - al dan niet verder verwaterd door een overgangsg gebied - ooit kan omvatten. Maar tegelijk is duidelijk dat dergelijk beleid zich zal moeten ontwikkelen binnen de context van een sterke publieke vraag naar 'zuiver' landelijk gebied. En dat maakt de zaken niet eenvoudiger.

Over die vraag zelf kan men van mening verschillen. Men kan wijzen op het consumptieve, hedonistische aspect ervan, en wanneer men die lijn doortrekt, dan lijkt het alsof het publiek niets liever wil dan een landelijk gebied dat oogt als een post-moderne versie van het Land van

Cocagne. Men kan ook wijzen op het oprechte respect voor de natuur en het historisch erfgoed, dat ook schuilgaat in deze vraag. Maar het voornaamste probleem is niet die vraag zelf, maar het onbedoelde neveneffect: de uitsluiting langs sociaal-economische lijnen^{xix}.

Landelijk gebied is naast gebruiksruimte ook een collectief goed, maar, zoals alle gelocaliseerde collectieve goederen, een onzuiver. De feitelijke beschikbaarheid ervan varieert met de ruimtelijke positie van de vragers. Een zekere sociaal-economische bias hierbij is waarschijnlijk onvermijdelijk. Maar het is wel zaak deze keerzijde expliciet te betrekken in het publieke debat en in de beleidsafweging rond de inrichting van Nederland.

ⁱ Willem van Toorn (1998) Pleidooi voor betekenis. In: Rooilijn 1998/9, pag. 422-425.

ⁱⁱ Dit valt eenvoudig te illustreren met behulp van het begrip 'natuurgebied'. Om een dergelijk gebied als 'natuurlijk' te herkennen moet de waarnemer minimaal een zekere notie hebben over wat de 'normale' leefwijze is van de daar levende planten en dieren. Of die notie juist of onjuist is, doet daarbij verder niet ter zake.

ⁱⁱⁱ Raymond Williams (1973) *The Country and the City*. Chatto & Windus, London.

^{iv} Geert Mak (1996) *Hoe God verdween uit Jorwerd*. Uitgeverij Atlas, Amsterdam/Antwerpen. Het gaat Mak daarbij overigens niet om een herinnering aan betere tijden. Kenmerkend is hoe hij schrijft over de bewoners van de armenhuisjes: "Op oude schoolfoto's zie je hun kinderen, ze leden duidelijk honger; in de jaren zestig verdwenen ze, en dat soort mensen en hun lijden is daarna volkomen vergeten." (pag. 16)

^v Die hype had nog een bizarre consequentie: als ultiem plattelandsdorp werd Jorwerd zo populair, dat het voor het eerst in zijn bestaan te maken kreeg met een uiterst stedelijk verschijnsel: parkeerproblemen.

^{vi} In de culturele antropologie is het cultuurbegrip doorgaans heel breed. Het omvat daar het geheel van duurzame aspecten van een samenleving, opvattingen, sociale verhoudingen, praktijken en technieken, en zelfs materiële omstandigheden. Een dergelijke breedte heeft zijn charmes, zeker in verband met het begrip landelijk gebied, maar is ook moeilijk hanteerbaar. Vandaar dat cultuur vaak toegespitst wordt op de bijzondere prestaties van een samenleving, haar bijdragen op het gebied van kunst, wetenschap en techniek. Een eveneens beperktere, maar binnen Nederland gezaghebbende opvatting van cultuur, is die van Van Doorn en Lammers. Zij zien cultuur als een min of meer samenhangend geheel van normen, verwachtingen, waarden en doeleinden dat kenmerkend is voor een bepaalde groep (J.A.A. van Doorn en C.J. Lammers (1969) *Moderne Sociologie*. Spectrum, Utrecht/Antwerpen.)

^{vii} De Wetenschappelijke Raad voor het regeringsbeleid geeft hiervan een mooie beschrijving: "...zij vormen een belangrijk deel van het Nederlandse culturele erfgoed. De drie stromingen staan tegenover elkaar en zijn ook in belangrijke mate als reactie op elkaar ontstaan. Ze dragen conflicterende waarden die, gekoppeld aan uiteenlopende definities van maatschappelijke problemen, zijn gevormd in een voortdurende strijd om de politieke en economische macht." (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1980) *Beleidsgerichte Toekomstverkenning, Deel 1: Een poging tot uitlokking*. Staatsuitgeverij 's-Gravenhage, pag. 14.)

^{viii} Dit discursieve karakter is heel belangrijk voor het voortbestaan van een cultuur, want alleen door voortdurend besproken te worden kan een cultuurelement zich hernieuwen, vernieuwen en dus voortbestaan. Maar tegelijkertijd gestructureerd, draaiend rond een reeks min of meer als vanzelfsprekend beschouwde begrippen en thema's, rond een harde kern die weliswaar niet geheel onaantastbaar, maar wel moeilijk te benaderen is. En die discussie is weliswaar maatschappelijk, maar zeker niet volledig open. Participanten dienen zich in hoge mate te conformeren aan de taal en de regels van het culturele spel.

Een dergelijk cultuurbegrip komt dicht in de buurt van het begrip 'ideologie' zoals dat in (neo-)marxistische kringen gebruikt wordt. Het legt ook een vrij direct verband tussen cultuur en de uitoefening van politieke en economische macht. Maar cultuur lijkt mij niet zonder meer hiertoe te herleiden. De hier gebruikte formulering komt overigens ook niet uit deze hoek, maar sluit aan op de omschrijving die Lakatos geeft van wetenschappelijke onderzoeksprogramma's (Imre Lakatos (1970) *Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes*. In Imre Lakatos and Alan Musgrave: *Criticism and the Growth of Knowledge*. Cambridge University Press, London.)

^{ix} Zelfs binnen de overheid wordt de term op meerdere wijzen gebruikt. Zo ziet de Rijksoverheid het landelijk gebied als het gebied buiten de directe invloedssfeer van de (grotere) steden (waar dat dan ook verder moge zijn), terwijl op gemeenteniveau het bestemmingsplan 'landelijk gebied' meestal betrekking heeft op het hele territorium buiten de bebouwde kom. Daarnaast wordt verder vaak gesproken van het 'overgangsgebied' tussen stad en land. De omschrijving daarvan doet vaak echter vrezen dat er buiten dat overgangsgebied in Nederland niet veel landelijk gebied meer rest. (Raad voor het Landelijk Gebied (1997) *Stad en Land in Groen Verband*. Publicatie RLG 97/3.)

^x 'Ordelijke verstedelijking' is volgens Faludi en Van der Valk van het begin af aan het Leitmotiv geweest bij het beleid voor de ruimtelijke ordening (A. Faludi en A. van der Valk (1990) *De groeikernen als hoekstenen van de Nederlandse ruimtelijke planningdoctrine*. Van Gorcum, Assen/Maastricht.) Dat lijkt nog steeds het geval.

Illustratief daarvoor is een passage uit de opdrachtbrief voor dit essay: "De VROM-raad wil ten behoeve van de strategie voor het landelijk gebied meer expliciete criteria aanreiken waaraan de ruimtelijke inrichting moet voldoen, dan die welke nu gangbaar zijn bij beleidsmatige afwegingen. Het te bereiken doel is een beredeneerd oordeel over *de balans in het stedelijk en landelijk grondgebruik*, met het oog op een zo groot mogelijke leefbaarheid in zowel stedelijk als landelijk gebied." (Mijn cursivering)

^{xi} In de praktijk wemelt het natuurlijk van pogingen in deze richting. Binnen het concept 'plattelandsvernieuwing' bestaat, onder andere via het begrip nevenfuncties, veel aandacht voor de belangen van recreatie, natuur en

---

landschap, en daarmee voor een meer integrale belangenafweging. Maar centraal blijft toch de mogelijkheid voor een voortzetting van de agrarische bedrijfsvoering in nieuwe vormen. Binnen ROM-projecten krijgen vertegenwoordigers van landbouw- en natuurbelangen vaak een prominente plaats, en probeert men door 'kunstig' ontworpen scenario's de deelnemers op één lijn te krijgen. Maar een en ander mag natuurlijk niet gaan ten koste van de mogelijkheid tot 'consensus en commitment' bij de andere partners. Natuurbeschermers sluiten als vertegenwoordigers vaak coalities met partners (grintwinners, de ANWB) die twintig jaar geleden nog ondenkbaar waren. Maar een betere belangenafweging is niet het primaire doel van een dergelijke samenwerking; het nettoresultaat moet vooral een versterking van de eigen positie zijn. Planologen en ontwerpers trekken tegenwoordig het land in met wervende scenario's die ieder één specifiek belang extra profileren. Daarbij is het echter niet de bedoeling dat één van deze ontwerpen uitverkoren wordt. De uitgelokte discussies moeten leiden tot betere afweging en draagvlakvorming.

Eenzelfde neiging tot het verbreden van het perspectief is zichtbaar in de andere bijdragen in deze bundel. Voor Sijmons is een goede omgang met het landelijk gebied allereerst een integrale ontwerp-opdracht, die aangepakt moet worden vanuit de beste tradities van het landschapsonwerp. Maar binnen dit kader vormt de kwaliteit van de Nederlandse natuur een belangrijk Leitmotiv. De Jong benadrukt de betekenis van een lange traditie van tuin- en landschapsarchitectuur, maar niet alleen om de nog resterende voorbeelden daarvan te beschermen, maar ook om de daaraan ten grondslag liggende concepten weer een plaats te geven binnen de planologie en het landschapsonwerp. Borger doet hetzelfde vanuit het perspectief van het historisch gegroeide cultuurlandschap, maar bovendien wijst hij op de noodzaak de inbreng uit deze hoek niet alleen conceptueel, maar ook institutioneel te verankeren in allerlei planningsnetwerken.

^{xii} Bij de nu gepresenteerde schetsen voor een Ecologische Hoofdstructuur wordt dit dilemma ontweken door belangrijke nieuwe natuurgebieden vooral te projecteren op plaatsen, waar de landbouw marginaal aan het worden is, en door stedelijke gebieden zoveel mogelijk te mijden. Dat geeft de EHS een opmerkelijk humaan trekje, maar verhoogt de overtuigingskracht van het concept niet echt.

^{xiii} In een interessant onderzoek naar agrarische nevenactiviteiten in Midden Noord-Holland laat Koldewijn zien dat dergelijke activiteiten meestal slechts een extra grijpstuiver opleveren. In de spaarzame gevallen dat zij wel succesvol blijken, leiden zij er al snel toe dat de nevenactiviteit hoofdactiviteit wordt, en de agrarische bedrijfsvoering geheel wordt opgegeven. (Henri Koldewijn (1998) *Agrotoerisme in Noord-Holland*. Doctoraalscriptie Sociale Geografie, Universiteit van Amsterdam.)

^{xiv} Frouws is wel buitengewoon sceptisch over dit perspectief, door hem de 'agri-ruralist discourse' genoemd: "The rather loose adoption of such catchwords as 'multifunctional agriculture' and 'green space' cannot disguise, however, the ideological incongruity between the rural-regionalist populism innate to the 'ruralist' story of the countryside, and the industrial-capitalist liberalism characterizing the 'agrarian' vision of rural areas." (Jaap Frouws (1998) *The Contested Redefinition of the Countryside. An Analysis of Rural Discourses in the Netherlands*. In *Sociologia Ruralis*, Vol. 38, no 1, pag. 60.)

^{xv} Met name Faludi en Van der Valk besteden veel aandacht aan de rol van doctrines in de ruimtelijke ordening. Zij menen dat juist deze doctrine én kan rekenen op een brede steun vanuit de samenleving, én noodzakelijk is voor het voeren van een effectief ordeningsbeleid. Met het eerste kan ik ver meegaan: het onderscheid tussen stad en land lijkt diep geworteld in onze cultuur. Maar ik heb ernstige twijfels over het probleemoplossend vermogen van deze doctrine. (A. Faludi en A.J. van der Valk (1994) *Rule and order: Dutch planning doctrine in the twentieth century*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht.)

^{xvi} Zo laken in deze bundel Borger en De Jong het gebrek aan historisch besef onder het publiek en de beleidsmakers, en verwijt Sijmons smaakmakend Nederland een nostalgische houding. Aardig is in dit verband ook Frouws (o.c.), die naast een 'agri-ruralist discourse' ook een 'utilitarian' en een 'hedonistic discourse' onderscheidt. Opvallend is dat de meeste beschouwingen in deze sfeer niet als compliment aan het publiek of delen daarvan bedoeld zijn.

^{xvii} Op het eerste gezicht lijkt Terschelling ook een mooi voorbeeld van 'plattelandsvernieuwing'. Daarbij moet echter wel opgemerkt worden, dat de toeristische functie al veel eerder dominant was. Maar Terschelling biedt wel een mooi voorbeeld van een in dit kader vaak aanbevolen strategie: het omzetten van het eigen 'culturele kapitaal' in economisch kapitaal. (zie hiervoor ook Christopher Ray (1998) *Culture, Intellectual Property and Territorial Rural Development*. In: *Sociologica Ruralis*, Vol. 38, no. 1, pag. 3-20.)

^{xviii} Tenminste, wanneer we even afzien van de in die tijd wijd verbreide corruptie.

^{xix} Een voorbeeld van de bizarre consequenties van een oprechte zorg voor de natuur en het landelijk gebied biedt het debat over IJburg. Tegenstanders van dit plan bepleitten als alternatief een verdere verdichting binnen de bestaande stad; dit zou ook effectiever zijn bij de terugdringing van het autogebruik. Nu wonen Amsterdammers al aanzienlijk dichter opeengepakt dan de gemiddelde Nederlander, en gebruiken zij de auto ook veel minder. Verdichting en beperking van autogebruik zijn natuurlijk mooie doelstellingen: te beginnen in Blaricum en Kortenhoef.

Gezicht op Den Haag

**Essay over 'het culturele criterium' van het landschap
in opdracht van de VROM-raad.**

Een bijdrage vanuit het ontwerpersperspectief.

Dirk Sijmons, Fred Feddes
H+N+S Landschapsarchitecten, Utrecht
15 december 1998

GEZICHT OP DEN HAAG

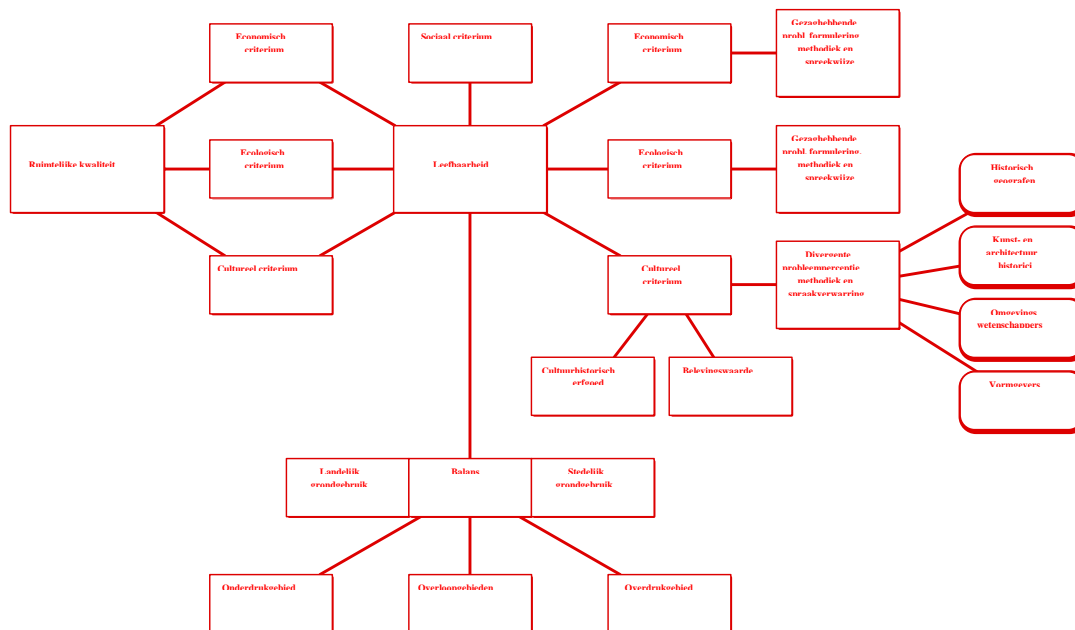
1 Inleiding

Wij hebben er een potje van gemaakt! De vier disciplinaire kringen die zich met de culturele component van het landelijk gebied bezighouden, verstaan elkaars taal niet. De boedel van het landschap is verdeeld over twee historische disciplines. De historisch geografen hebben de genese van het agrarisch cultuurlandschap als object van onderzoek en de kunsthistorici richten zich op de ontworpen landschappen: de buitenplaatsen, de landgoederen, maar ook de droogmakerijen en polders. De perceptie-onderzoekers zetten schreden op het pad van bijvoorbeeld belevingsonderzoek naar de relatie tussen ruimtelijke structuren en menselijk welbevinden, maar ook fundamenteler naar de biologische basis van de menselijke waarneming. De ontwerpers zijn uit de aard van hun beroep, wetenschappelijk niet toerekeningsvatbaar, sterk opportunistisch op zoek naar praktisch toepasbare elementen uit deze drie (en vele andere!) vakgebieden: uiteenlopend van 'spijkers om in de muur te slaan' tot (meestal verkeerde) filosofische stromingen als inspiratiebron.

Toegegeven, er is veel af te dingen op de onderlinge communicatie tussen de vier aangesproken disciplines. De opdracht van de VROM-raad ademt het vertrouwen dat, wanneer er - net zoals in de economie en de ecologie - een 'gezaghebbende probleemformulering, methodiek en spreekwijze' voor de culturele component kunnen worden ontwikkeld, een belangrijke stap op weg naar soepeler afwegingen tussen 'stedelijk grondgebruik' en 'landelijk grondgebruik' kan wordt gezet. Dit gebeurt vanuit de invalshoek 'leefbaarheid', waaronder naast economische, ecologische en culturele criteria ook het sociale criterium wordt begrepen. Systematisch ontleden van de probleemstelling van de Raad laat de printplaat zien van rationale beleidsvoorbereiding. (Deze is afgebeeld op de volgende pagina.)

Allereerst beschouwen we in dit essay een aantal vooronderstellingen die aan deze opdrachtformulering ten grondslag lijken te liggen. Dat doen we vanuit een viertal invalshoeken die tegelijk de positie van de ontwerper verduidelijken. Van hieruit worden een drietal verschillende benaderingen van landschap en landschapsontwerp geschetst die alle drie geworteld zijn in de maatschappelijke discussie. Door deze drie bestaande benaderingen te bevragen op hun mogelijke bijdrage aan een toekomstig landschapsbeleid komt een invulling van het culturele criterium in beeld.

<-----ONTWERP-----> <---AFWEGING---> <-----BEOORDELING----->

2 Het perspectief van de ontwerper

Voor onze bijdrage vanuit het perspectief van 'de ontwerper' zijn vier elementen van belang: het object van ontwerpende aandacht, het landschap; de positie en rol van de ontwerper; de opdrachtgever, in ons geval vaak de overheid; en ten slotte een maatschappelijke vector die richting geeft aan het geheel die we bij gebrek aan beter maar even aanduiden als cultureel (zelf)bewustzijn.

Landschap als object van bewerking

Als we cultuur in haar meest primaire betekenis beschouwen als de uitdrukking van de interactie tussen mens en natuur dan is het 'landschap' een van de meest veelzeggende spiegels daarvan.

Vanaf het begin van de natuurbeheersing op onze noorderbreedte kan slechts met enige moeite een onderscheid worden gemaakt tussen de bouwkundige beheersing van het klimaat (de nederzetting) en de gebruikmaking van natuurlijke hulpmiddelen. De seizoensgebonden jachtkampen veranderden pas in sedentaire gemeenschappen nadat de domesticatie van varkens overbrugging van het winterse tekort aan vetten en koolhydraten mogelijk had gemaakt en toepassing van leem met zijn thermische isolatie voor de noodzakelijke bouwkundige innovatie zorgde. Zoals de eerste nederzettingen niet los kunnen worden gezien van de eerste ontginningen en zij samen de oudste 'landschappen' op de overgang tussen land en zee vormden, zo is er nog steeds geen scherp onderscheid te maken tussen stad en landschap als we het ontwerpobject van de landschapsarchitect proberen te omschrijven.

Tussen stedenbouw en landschapsarchitectuur bestaat een flinke overlap. Stedenbouw (zonder n) stelt zich ten doel de menselijke leefstede te ontwerpen, of die zich nu binnen of buiten de stad bevindt; landschapsarchitecten houden zich vanouds naast de opdrachten in het landelijk gebied bezig met de openbare ruimte van de stad en, nu de stedelijke opgave steeds meer op het ontwikkelen van een occupatiestrategie begint te lijken, ook met bepaalde vormen van stedelijke ontwikkeling.

Op zichzelf is dit logisch in een land waar het onderscheid tussen stedelijk gebied en landelijk gebied hooguit in geografische zin kan worden gemaakt, maar waar sinds de zeventiende eeuw sprake is van een toenemende 'verstedelijking' in sociaal-psychologische zin. Ruraal wordt in Nederland al lang niet meer met een hoofdletter geschreven. De verknoping van de landbouw met een stedelijke infrastructuur is zelfs een van de sterke punten van de Nederlandse landbouw. Evenmin kan het landelijk gebied worden beschouwd als een onveranderlijk gegeven, een passief en willoos slachtoffer van oprukkende verstedelijking. De indeling in 'ruimtelijke overdruk', 'ruimtelijke overloop' (vanuit de stad) en 'situaties met ruimtelijke onderdruk' (het te occuperen landelijk gebied) mag dan een treffende meteorologische metafoor zijn voor de verschillen in te realiseren grondprijzen, maar er is meer aan de hand.

Het landelijk gebied heeft zijn eigen programmatische sores. De veranderingsdruk is zich langzamerhand als een cumulus-wolk aan het opbouwen. Allereerst is er de dubbelslag waarvoor de landbouw zich ziet gesteld. De - veel te lang uitgestelde - draai naar milieu- en diervriendelijker productiewijzen valt samen met het vinden van een antwoord op sterk veranderde marktomstandigheden. Sinds Europa de GATT-akkoorden sloot met de andere grote handelsblokken, doet de tucht van de wereldmarkt zich sterker dan tevoren gevoelen. De toekomst van onze traditionele grondgebonden teelten als de akkerbouw en in mindere mate de melkveehouderij zijn in het geding. Deze veranderingen zullen het landelijk gebied en het landschap diepgaand beïnvloeden. Ook het realiseren van de ecologische hoofdstructuur waarbij onder meer 50.000 hectare nieuwe natuur op het verlanglijstje staat, is een mega-opgave. Qua ruimtebeslag kunnen alle VINEX-locaties, de uitbreiding van Schiphol, de Tweede Maasvlakte en de Betuwelijn in de nieuwe natuur een spelletje zaalvoetbal spelen. We zwijgen nog over de opgave van grootschalige aanpassingen in ons

---

waterhuishoudingsstelsel die de komende decennia hun beslag moeten vinden, veelal ook in het landelijk gebied.

Verandering was altijd al een wezenskenmerk van landschap en dat zal zeker de komende halve eeuw zo blijven. De aanspraken voor stedelijk grondgebruik moeten dus worden gerealiseerd in een wereld die sterk in beweging is. Mobilis in mobile zal de lijfspreuk van de stedebouwer en landschapsplanner moeten worden.

Ook anderszins vertoont het ontwerpobject (stads)landschap specifieke karakteristieken. Het kent een historische gelaagdheid waaruit - ondanks de ingrijpende aanpassingen voor de landbouw in deze eeuw - de genese van het landschap vanaf de ontginning tot het heden vaak prachtig afleesbaar is. De landschapsarchitect begint dus nooit met een blanco ondergrond. Hij moet altijd omgaan met restanten van eerdere perioden, met de 'verhalen' van de voorgangers of de restanten van de uitgangspositie van het natuurlijk substraat. Het resultaat is een cumulatieve en met de taal vergelijkbare informatiewaarde die wel wordt aangeduid als the genius of the place. Dit heeft niet alleen een kwetsbare en beschermenswaardige maar ook een weerbarstige kant; een geomorfologische of ontginningsstructuur die een taaie interne weerstand biedt tegen verandering. Hoe het ook zij, op landschap als ontwerpobject zijn de woorden 'alles wat zal worden sleept wat geweest is met zich mee' (Nietzsche) bij uitstek van toepassing.

Een van de meest fascinerende aspecten van het Nederlandse cultuurlandschap is dat er verschillende ontwikkelingslijnen in zijn verweven. Eén lijn vertelt de geschiedenis van ontginningslandschappen die vanuit lokale initiatieven tot stand kwamen: opstreckende verkavelingen in de veenontginningsgebieden, gezamenlijke akkers, wei- en hooilanden langs de beken en de heidevelden van het esdorpenlandschap. Dit langdurige proces van interactie tussen eenvoudige regels en eeuwen van werk heeft een afleesbaar landschap als product. Een tweede lijn ontvouwt zich in de grote projecten of initiatieven van bovenaf, vanuit feodaliteit, opkomende steden of rijke individuen: de polders, de droogmakerijen, de buitenplaatsen en de landgoederen. Hier is vaak een plan het intermediair tussen de wens en de realisatie.

Proces en plan zijn niet alleen twee verhaallijnen. Zij worden in wetenschappelijk Nederland ook geboekstaafd door twee chroniqueurs. De historische geografie heeft de genese van het agrarisch cultuurlandschap als object, de kunstgeschiedenis heeft de tuinkunst, de droogmakerijen en de buitenplaatsen geadopteerd. Hoe ook verteld, de geschiedenis van het landschap laat zien dat beide ontwikkelingslijnen soms volgtijdelijk maar meestal tegelijkertijd actief zijn. Ook is het niet moeilijk uit de kaartenserie de modernere voorbeelden van beide af te lezen. De (vroeger) suburbanisatiegebieden als Gooi, binnenduinrand en Heuvelrug behoren tot dezelfde familie als de ontginningslandschappen; de planmatige stadsuitbreiding en de infrastructuurplanning van de natte en de droge waterstaat maar ook de EHS zoals uitgetekend in het Natuurbeleidsplan behoren onmiskenbaar tot de categorie 'projecten van bovenaf'. Het Nederlandse landschap ontleent zijn complexiteit aan het ontspannen combineren en contrasteren van deze twee verhaallijnen, en het ontleent zijn fascinerende karakter voor een niet onbelangrijk deel aan het ruimtelijke amalgaam dat daaruit is voortgekomen. Misschien is het landschap juist interessant door dit soort onverwachte combinaties, gesublimeerde wensen en onopgeloste tegenstellingen.

Ook in de stedelijke kant van het landschap is een dergelijke coëxistentie tussen plan en proces waar te nemen. Op het niveau van de stedenbouwkundige vormt burgerlijke verkaveling met haar strak gereguleerde gevelkant en vrije(re) achterkanten van de vijftiende eeuw tot begin onze eeuw de standaard waaraan de ensemblestedenbouw een einde maakt. In de genese van hele steden zijn beide verhalen ook vaak te herkennen. Utrecht is ruwweg aan de oostzijde vooral gegroeid door particulier initiatief - en zelfs de Uithof is daar als universitaire 'immunitet' een voorbeeld van. Grote uitbreidingsplannen van het stadsbestuur zijn eeuwenlang vooral in het westen (en noorden) geprojecteerd. Utrecht wilde graag bij Holland horen en droomde zich dan ook in die richting; de katholieken in de stad woonden vooral aan de oostkant en die wilde het stadsbestuur vanaf de 17de eeuw niet al te zeer bevoordelen.

De opdrachtgever

Het grootste deel van de investeringen in het landelijk gebied is weliswaar particulier (landbouw, verspreide woningbouw etc.), maar van de opdrachten waarvoor een plan noodzakelijk is wordt het merendeel geformuleerd door de overheid. Een conservatieve schatting onzerzijds komt uit op ca 75%, waarbij we infrastructuur- en waterstaatswerken in het landelijk gebied meerekenen.

Van de jaren vijftig tot zeventig lag de nadruk op ruilverkavelingsprojecten met een vooral landbouwkundige inzet. Opdrachten met een landbouwkundige signatuur komen nu alleen nog maar (en mondjesmaat) vanuit de kennis- en kapitaalintensieve productiesectoren: de glastuinbouw, de bollenteelt, de boomkwekerijen en de intensieve veehouderij, en ze hebben betrekking op herstructurering (en dan zijn het vaak weer overheidsopgaven) of nieuwe projectvestigingen (dan zijn particulieren of financiers opdrachtgever). Nu de Nederlandse landbouw in geheel ander economisch vaarwater is gekomen zijn landinrichtingsprojecten meer gericht op natuurontwikkeling en recreatie. Er worden aarzelende experimenten gedaan met het integreren van de voorheen angstvallig gescheiden 'planfamilies' van stedelijke en landelijke signatuur. De toekomstige gebruikers zitten via vertegenwoordiging uit de streek aan tafel in de landinrichtingscommissie, waarin vaak ook natuurbeschermingsorganisaties, recreatieondernemers, waterschappen etcetera zitting hebben.

Dat brengt ons als vanzelf bij een van de kenmerken van het opdrachtgeverschap in het landelijk gebied: de 'opdrachtgever' is vaak een begeleidingscommissie waarin verschillende overheidslagen en -sectoren zijn vertegenwoordigd om verticale en horizontale beleidscoördinatie (en het bewaken van de eigen belangen!) te bewerkstelligen. Dit compliceert niet alleen de rol van de opdrachtnemer behoorlijk maar staat ook het invullen van een professioneel en eenduidig opdrachtgeverschap in de weg.

Wie met een beroep op 'de voorbeeldfunctie Rijksoverheid' uit de Architectuurnota naar het landelijk gebied kijkt zal zijn ogen nauwelijks geloven. De overheid lijkt zich hier op tal van terreinen niet eens bewust van de architectonische component van de opgaven (de natuurontwikkelingsprojecten bijvoorbeeld!) of heeft eigen landschapsarchitecten in dienst die in de vaak enorme looptijd van de landinrichtingsprojecten (vijftien jaar is geen uitzondering) op een aantal momenten een inbreng hebben maar verder geen duidelijke positie innemen. Ook is er geen geformaliseerde manier om ergens in de procedure over de landschap-architectonische kwaliteit van de plannen te praten.

Deze scheefgroei maakt dat de overheid als opdrachtgever met de ene hand een plan waarin 10.000 hectare op de schop wordt genomen zonder kwaliteitstoets laat passeren terwijl met de andere hand voor het maken van een dakkapel op een huis een door een architect vervaardigde tekening en een toetsing door een welstandscommissie wordt geëist. Voor de overheid is door de hand diep in eigen boezem te steken hier voor het 'culturele criterium van het landelijk grondgebruik' een wereld te winnen.

De ontwerpers

Zo zal duidelijk zijn dat ontwerpen aan landschappen meer het begeleiden en behendig sturen van veranderingsprocessen inhoudt dan het maken van 'vlakdekkende' blauwdrukken. Het is een opgave waarbij de ontwerper zich telkens moet afvragen aan welke knoppen er kan worden gedraaid, welke functies sterk genoeg zijn om het ruimtelijk veranderingsproces te trekken, welke elementen formeel moeten worden bepaald en waar de maatschappelijke processen vrij gelaten moeten worden. Het is, kortom, een opgave die wel is vergeleken met driebandenbiljarten.

Het maken van plannen wordt niet alleen gevoed door kennis maar is vooral een kunde, waarin een probleem (opgave) wordt opgelost (waaraan functionele, economische, sociale, esthetische, ecologische en nog veel meer andere kwesties vast kunnen zitten) en waarin ook (afhankelijk van de betrokken architect) bovenal sprake is van een culturele component, een representatie van opvattingen, waarden, normen etcetera.

Dit persoonlijke element, zo men wil een vorm van auteurschap, moet enigszins worden gerelativeerd. De landschapsarchitect heeft, anders dan de bouwkundige architect, geen volledige greep op zijn (beeld)middelen. Hij gaat om met levend materiaal en met levende processen van natuurlijke en maatschappelijke aard. Bij oplevering is zijn plan niet 'af' maar begint het juist aan zijn, voor een deel onvoorspelbare, voltooiing in de tijd. De tweede potentiële aanslag op het 'auteurschap' is dat dit soort projecten natuurlijk teamwerk zijn. Vandaar dat de landschapsarchitect veeleer een landschap 'teweegbrengt' dan maakt.

Toch ligt in dit bescheiden auteurschap het grootste verschil met de wetenschappelijke disciplines. De omgevingspsychologie en de historische geografie zijn door middel van empirisch/hermeneutisch onderzoek op zoek naar 'het ware', terwijl ontwerpen (waartoe we ook ontwerpend onderzoek rekenen) met een veel meer deductieve, synthetiserende methode op zoek is naar 'het wenselijke' en naar het concrete ontwerp, en door reflectie op de situatie en de context daaraan nog de zoektocht naar 'het passende' toevoegt. Het gaat daarbij om opvattingen, soms persoonlijk maar meestal ook stoelend op maatschappelijke waarden en normen.(1)

Cultureel zelfbewustzijn

Het laatste element dat we in het licht van de opdrachtformulering willen beschouwen is het minst grijpbaar: het culturele zelfbewustzijn. Dit kan op verschillende niveaus van doorslaggevende betekenis zijn voor de inzet die in plannen wordt of kan worden gekozen. Geheel ontbreken ervan leidt tot het niet meer als artefact herkennen van het landschap en het daarmee ook wegzakken van de notie van de maakbaarheid ervan.

Als je beleidsmakers hoort vertellen over het doorsnijden van het 'natuurgebied' het Groene Hart door de HSL wordt weer eens pijnlijk duidelijk dat het cultuurlandschap door veel stedelingen abusievelijk wordt aangezien voor natuur. Het omgekeerde kan ook: de natuur

---

wordt ook wel eens aangezien voor landschap, getuige de slogan van het Wereld Natuur Fonds dat het Nederlandse landschap twee keer zo mooi wordt als wij de oppervlakte nieuwe natuur nogmaals ten opzichte van de 50.000 hectare zouden verdubbelen.⁽²⁾ Dat het culturele bewustzijn ook directer van invloed is op de ruimtelijke orde kan misschien het beste worden duidelijk gemaakt met het voorbeeld van een besluit van de gemeenteraad van Almere om een windmolenpark op het gemeentelijk grondgebied af te stemmen 'omdat dit te zeer het open en winderig karakter van de polder zou onderstrepen, een imago waar wij nu juist van af willen'.⁽³⁾

Het cultureel bewustzijn is ook van invloed op de sturingsfilosofie. Eerder werd de interactie tussen de ontworpen en de gegroeide landschappen als een kwaliteit van het Nederlandse cultuurlandschap opgevoerd. Nu lijken wij helaas het geheim van de vreedzame coëxistentie tussen de twee verhalen te zijn kwijtgeraakt. Zij lijken zich uit te kristalliseren in verschillende maatschappijbeelden, in duidelijk uiteenlopende visies op de natuur en het landschap, en zich in te graven in afzonderlijke architectuur- en planningsopvattingen die elkaar in wisselende coalities bestrijden. We zijn onszelf behoorlijk in de hoek aan het verven met deze opgeklopte tegenstellingen.⁽⁴⁾

Naast het verbreken van de LAT-relatie tussen plan & proces, kan worden opgemerkt dat de twee verhaallijnen zelf ook enigszins aan het verbleken zijn. De top-down lijnen worden eerder met schaamte dan met een zelfverzekerd elan aangepakt. Zaken als de uitbreiding van Schiphol of de Betuwe-lijn worden na moeizame besluitvorming wel noodzakelijk geacht maar vervolgens het liefst zo uitgevoerd dat we ze niet meer zien: wegplanten, onzichtbaar maken of mitigeren van negatieve effecten zoals dat in MER-termen heet. Of oplossingen die soms voort lijken te komen uit nieuwe vormen van 'Elders-planologie': op eilanden, onder de grond over de grens. Uit dit soort schaamte zal nooit iets van waarde voortkomen. Zelfs het nadenken over de ecologische hoofdstructuur gaat hieronder gebukt.

Met de verhaallijn van onderop is het niet veel beter gesteld. Het vertrouwen in zelfordening, of deze nu van maatschappelijke aard is of uit natuurlijke processen voortkomt, is niet een van de sterke punten van ons tijdsgewricht. Natuurontwikkeling en landschapsvorming zijn altijd geclausuleerd autonoom en worden repressief getolereerd. In de nieuwe natuurgebieden, bijvoorbeeld, moet de natuur in een aantal Pavlov-reacties naar keurig gerubriceerde natuurdoeltypes worden geleid en doet de ecologische infrastructuur haar heilzame werk voor eveneens beleidsmatig vastgestelde doelsoorten. Eenzelfde verhaal is te houden voor het onderwerpen van alle vormen van bebouwing aan het wonderlijke spel der goede smaak in de welstandcommissies. Meer indirecte vormen van regulatie, met een grotere vrijheid voor het onvoorspelbare, zij we in Nederland doodeng gaan vinden.

De meest bepalende maatschappelijke vector zou bestaan uit gedeelde idealen. Nu is zelfs de notie van 'gedeelde idealen' ten onzent niet erg populair. De nadruk ligt veel meer op diversiteit en pluraliteit. Maar misschien dat de waarde van verscheidenheid als (onderliggend en wellicht niet geheel bewust) gedeeld ideaal kan worden geïdentificeerd. Als we het niet over idealen hebben kunnen we het, pragmatischer, hebben over de convergentie van verschillende maatschappelijke stromingen naar een gezamenlijk doel. Wat er al aan idealen leefde lijkt te zijn ingewisseld voor grote thema's, zoals de milieuproblematiek waarover evenwel nog slechts een begin van maatschappelijke consensus over de oplossingsrichtingen is bereikt. In deze problemen liggen misschien de

---

programmapunten verborgen die een voldoende collectieve inzet vermogen te genereren waarmee 'landschap kan worden teweeggebracht'.

3 Drie manieren om het landschap te lezen

We hadden het al over verschillen in opvattingen over het landschap in de maatschappij die weer weerklink vinden binnen de ontwerperswereld. Wij willen uit de maatschappelijke tendensen drie mogelijkheden selecteren om naar het landschap te kijken. Het zijn drie geconstrueerde en dus enigszins gechargeerde posities die de meest relevante draaipunten in de discussie lijken te vormen, en waartussen het gehele, rijke palet van opvattingen kan worden opgehangen. Het gaat hierbij niet om drie verschillende ontwerp-opvattingen of -stromingen binnen gelijkblijvende randvoorwaarden. De drie verschillen juist in de bepaling van de randvoorwaarden en dus van de taak en de ruimte die aan het ontwerp en de ontwerper zijn toegedacht.

De drie posities - weemoed, pragmatiek en integratie - zijn in essentie ongelijksoortig. Ze worden elk vanuit een ander epicentrum geformuleerd - de culturele elite, de planningspraktijk en het vakdiscours - en ze worden elk voorzien van een weliswaar arbitraire maar herkenbare icoon. Hoewel ernaar is gestreefd van alle drie de sterke en zwakke aspecten, de aantrekkelijkheden en de eigenaardigheden, aan bod te laten komen, zal het de lezer allengs duidelijk worden dat de auteurs geen volledige onpartijdigheid hebben betracht, of hebben kunnen betrachten.

Weemoed

De eerste benadering, de weemoedige, is dominant onder de culturele smaakmakers in Nederland, zoals goed te merken was tijdens de jongste boekenweek met als thema Panorama Nederland, stad en land in proza en poëzie. De icoon van deze benadering is Jorwerd. De journalist Geert Mak die dit Friese dorp beroemd maakte met zijn bestseller *Hoe God verdween uit Jorwerd* was ook in de boekenweek prominent aanwezig met het boekenweekessay *Het ontsnapte land*. Andere exponenten van deze visie zijn Koos van Zomeren, progressieve televisiemakers als Wim de Bie (Nim de By), en in zekere mate Willem van Toorn. De weemoedige visie verzet zich in beginsel tegen veranderingen in het landelijk gebied, omdat verandering vrijwel altijd een aantasting van bestaande, gekoesterde waarden en dus een verslechtering is. Afgaande op de populariteit van de vertegenwoordigers van deze visie is de benadering van weemoed en onbehagen tamelijk wijd verspreid, vooral buiten de ruimtelijke vakkringen. Voor zover dit geluid op kabinetsniveau doorklinkt, dan is het bij minister Pronk van Milieubeheer.

Opmerkelijk is dat deze in essentie conservatieve visie op het landschap vooral is te vinden bij mensen die deel uitmaken van de stedelijke cultuur en die zich in maatschappelijk en politiek opzicht juist vooruitstrevend opstellen. Tegenover de complexiteit van de stad plaatsen zij het rurale als bastion van onveranderlijkheid, menselijkheid en saamhorigheid: de wirwar van de stad vereist een onbewogen arcadisch achterdoek. Deze visie is dan ook te begrijpen als een indirecte uiting van onbehagen over de snelheid, de grootschaligheid, de complexiteit en de onbeheerstheid van de huidige ruimtelijke ontwikkelingen. De appreciatie voor het bestaande is zeer verfijnd en het landschap wordt bovenal beschouwd als kwetsbare, waardevolle maar ook afgesloten herinnering aan overzichtelijker tijden. Tegenover de anonimiteit van voortvarende planvorming wordt, onder literaire vlag, een

---

hoogstpersoonlijke sensibiteit geplaatst. Zo oordeelde Koos van Zomeren in 1997 over een nieuw natuurontwikkelingsgebied: 'Ik weet het niet. Ik heb het gevoel: maar dit is ook helemaal geen natuur. Nee, als het natuur was, zou ik het wel naar mijn zin hebben.'

De weemoed leunt vooral op een geconstrueerd beeld van een beter en harmonieuzer verleden, tegenover de hectiek en de onevenwichtigheid van het heden. De dynamiek en de schoksgewijze ontwikkelingen die ook in het verleden hebben bestaan, zijn uit dit beeld goeddeels weggeretoucheerd of verzacht zodat 'vroeger' kan worden gepresenteerd als een nagenoeg homogeen geheel, waarin zich eeuwenlang slechts marginale wijzigingen voordeden. Zo kan Geert Mak schrijven over 'het vroegere Nederlandse landschap' en 'de vroegere dorpscultuur'. Het is typerend dat hij, om zich een beeld te vormen van Nederland in 1912, verwijst naar *Het lege land* van Auke van der Woud, hoewel de periode die dit boek behandelt eindigt in 1848, dus ruim zestig jaar eerder. De veranderingen die zich in de jaren 1848-1912 voltrokken, en die vanuit een ander perspectief toch aanzienlijk mogen heten, doen er in deze optiek niet toe.⁽⁵⁾

Dit geschiedenisbeeld, historisch verantwoord of niet, is vooral een hulpconstructie, bedoeld om een opvatting te formuleren over het heden en de toekomst. Deze opvatting kan cultuurpessimistisch heten. Door de sterke benadrukking van het positieve en harmonieuze van het verleden komt als vanzelf een even zwaar accent te liggen op de negatieve krachten die nu op het landschap inwerken. Tegenover het afgesloten, gave geschiedenisbeeld met slechts trage, noeste veranderingsprocessen zal het heden met zijn drieste, grote plannen immers altijd falen. De geschiedenis is ten einde, en daarmee is ze een object van bewondering geworden, een object waar wij buiten staan. Alles wat wij ondernemen, zal slechts een aantasting van de gaafheid zijn.

In deze visie is er zoals gezegd een scherp onderscheid tussen stad en land. De stad is de dominante kracht die de underdog, het platteland, in Maks woorden 'infiltreert' en 'koloniseert'. Ondanks eeuwen van kolonisatie hebben dorpen en landschappen 'zichzelf niet helemaal verloren' en het boerenleven bleef 'een complete bestaanswijze'. Totdat, juist op dit moment, de ondergangsdreiging acuut is geworden: 'Op het einde van de twintigste eeuw beleefden we de laatste jaren van een cultuur zoals we die eeuwenlang kenden, maar die nu binnen enkele decennia tussen onze vingers wegglipte.' Daarmee is het contrast tussen het harmonieuze vroeger en het op hol geslagen heden op scherp gezet. Ook worden impliciet strikte voorwaarden aan de huidige en toekomstige planvorming gesteld: die moeten zo beperkt en 'onthaast' mogelijk blijven.

De mogelijkheid om nieuwe waardevolle elementen toe te voegen of zelfs nieuwe landschappen te maken wordt in deze visie betwist. Het vertrouwen in het vermogen grootse collectieve daden te verrichten, is gering, en daarmee het vertrouwen in de overheid. 'Planning en visie (zijn) vaak nog ver te zoeken', schrijft Mak, 'Men durft ook niet meer zo goed plannen voor de lange termijn te maken in dit laatste decennium van de twintigste eeuw, waarin het falen van de maakbare samenleving hét centrale thema is.' Pogingen om desondanks langere-termijnplannen te ontwikkelen - zoals in het Natuurbeleidsplan - worden met grote argwaan begroet, zoals ook uit het eerdere citaat van Van Zomeren blijkt. Iedere nieuwe ruimtelijke ingreep is in beginsel negatief en op zijn best een noodzakelijk kwaad. Het hoogst bereikbare is een oplossing die de schade zo beperkt mogelijk houdt. Wie de zaken mooier voorstelt, verdient wantrouwen.

De kracht van deze benadering is de herkenning van het landschap als lieux-de-mémoire; haar zwakte een geringe bereidheid om, waar nieuwe ingrepen in het landschap onontkoombaar zijn, zich te engageren met het streven naar formidabele, hoogwaardige realisatie. Ze plaatst de waarden van processen van onderop tegenover het geweld van de eigentijdse top-down planning. In die zin is het een kritische benadering, een tegenkracht die opkomt voor het bestaande en medeverantwoordelijkheid voor veranderingen in het landschap afwijst. Het gebrek aan feitelijke macht wordt gecompenseerd door een nadrukkelijk moraliserende opstelling en een appèl op de latente schuld- en schaamtegevoelens bij al te rigoureuze plannenmakers.

De weemoedige benadering kan wel degelijk tot resultaten leiden. Het verzet tegen de destijds gangbare vorm van dijkverzwaring in het rivierenland, waarin de schrijver Willem van Toorn een belangrijk deel had, heeft mede tot een koerswijziging bij Rijkswaterstaat geïnspireerd. De hardcore weemoedige zal evenwel ook bij een dergelijk resultaat blijven treuren over de verdwijning uit beeld van de voorgaande fase van de cultuurhistorie.

Logischerwijze is de rol van ontwerpers in deze benadering ondergeschikt en in beginsel suspect. De weemoedige visie op het landschap sluit hierin aan op de traditie van verwijdering tussen architectuur en de culturele elite, een kloof die begin jaren tachtig markant duidelijk werd in Gerrit Komrij's *Het boze oog*. Komrij kende aan de architectuur een maatschappelijke signaalfunctie toe: 'Innerlijke volwassenheid vindt haar uiting in een volwassen architectuur. Een zieke samenleving toont in de vorm van kwaliteitloze architectuur haar huiduitslag.' Toch heeft vooral zijn tirade tegen de architectuur - en dus, in zijn termen, tegen het symptoom en niet de ziekte - school gemaakt.⁽⁶⁾ Ontwerpers, ook landschapsarchitecten, gelden als uitvoerders van ongewenste landschappelijke ingrepen, waarop zij bovendien schaamteloos een eigen stempel willen drukken. Als de ingrepen onvermijdelijk zijn, moeten ze zo onzichtbaar mogelijk worden vormgegeven, en in ieder geval niet door ontwerpers met praatjes.

De ideale landschapsvorming volgens de weemoedige opvatting lijkt die te zijn van landscape architecture without landscape architects, met als aanname dat dit vroeger ook zo was. Als beste kandidaten hiervoor worden de laatste jaren de boeren gezien, waarvan immers wordt verondersteld dat zij vanouds Nederland mooi hebben gemaakt. Hierbij doen zich echter een paar complicaties voor. In de eerste plaats is het landschap in de afgelopen decennia, juist om veranderde agrarische behoeften te accommoderen, drastisch veranderd in een voor weemoed weinig vriendelijke richting. Tien jaar geleden schreef Van Zomeren nog over de boeren als de grote boosdoeners in de vernietiging van het landschap terwijl natuurbeschermers zijn helden waren; nu lijkt de rolverdeling te zijn omgekeerd. Mogelijk hebben de boeren zich bekeerd, maar het kan ook zijn dat de weemoedige per definitie de underdog als voertuig van de hoop kiest. In de tweede plaats biedt deze keuze geen houvast bij grootschalige en/of niet-agrarische ingrepen in het landschap. Deze grote ingrepen zijn in principe uit den boze. Komen ze er toch, dan kan de geringe bereidheid tot engagement met het nieuwe leiden tot onverschilligheid over hoe ze worden uitgevoerd. De keerzijde van het weemoedig koesteren van vroegere schoonheid is de berusting in een eventueel ondermaatse kwaliteit van het nieuwe, die dan overigens in een variant op de Verelendings-theorie het gelijk van de weemoedige blik telkens bevestigt.

Pragmatiek

De tweede benadering, de pragmatische, is in de praktijk van planning en uitvoering dominant. Deze visie heeft een sterk economistische inslag en gaat uit van de bestaande machtsstructuren. De sectorale territoriumverdeling bij de overheid en in de samenleving wordt als gegeven geaccepteerd, evenals 'het einde van de maakbaarheid' en de sterke invloed van de markt. Er is geen tijd voor weemoed, er is werk aan de winkel. De moraal hangt boven de pragmatiek als een paraplu - de moraal van het nationale belang zoals dat is uitgewerkt in concepten als Nederland Distributieland, de mainports en 'werk, werk, werk' - en is daarmee uit het besluit- en planvormingsproces zelf goeddeels verwijderd. Daadkracht, slagvaardigheid, en nog liever 'slagkracht', zijn gekoesterde begrippen. De 'stroperigheid' van de besluitvorming, die in Nederland erger zou zijn dan elders in de wereld, is een favoriete ergernis.(7)

Op regeringsniveau is de pragmatische visie te herkennen bij de ICES, premier Kok en, zeker in de voorgaande kabinetsperiode, minister Jorritsma. Het voorlopig hoogtepunt van deze benadering, en daarmee ook haar icoon, is het corridorconcept, ontwikkeld door het AVBB. Hierin wordt alles wat het landschap bedrukt, zoals bedrijventerreinen en woningbouwlocaties, gebundeld met de infrastructuur in nationale kabelgoten - zones van zonde? - opdat daarbuiten rust, leegte, natuur en recreatie over arcadia kunnen heersen.

Hoewel maakbaarheid op basis van een primaat van de politiek achterhaald wordt geacht, moet er nog altijd veel worden gemaakt; zelfs meer dan in lange tijd, bijvoorbeeld vanwege de internationale concurrentiepositie. Het pragmatische recept behelst onder meer vereenvoudiging van de opgave door deze in afzonderlijke projecten te definiëren. Gestreefd wordt naar een optimale, snelle oplossing zonder dat intensieve integratie met andere ruimtelijke sectoren noodzakelijk is, aangezien die het risico van complicaties en verlies aan slagkracht in zich draagt. Uiteraard staat het streven naar integrale planvorming hoog en wervend in het vaandel van beleidsteksten, maar ieder afzonderlijk project genereert zijn eigen interpretatie van wat integratie inhoudt en wie de baas van de integratie mag zijn. Praktisch kan beter worden gesproken van enkelvoudige projecten aangevuld met flankerend beleid.

Het planningsproces wordt gestuurd door onderhandelingen tussen de betrokken partijen. Het is dan ook van belang wie aan tafel mogen zitten. De economisch eerst belanghebbenden domineren, maar in principe kan iedere partij bij de onderhandelingen worden betrokken. Tegenstellingen dienen te worden gepacificeerd, in het belang van de voortgang. De pragmatische benadering staat niet vijandig tegenover 'zachte' belangen als die van de cultuurhistorische waardering, natuurwaarden of de opvattingen van omwonenden, maar beschouwt ze bovenal als gewone onderhandelingselementen. Rationele beleidsvoorbereiding kan hierin een rol spelen door vooral ook aan te dringen op operationele en meetbare criteria voor dit soort imponderabele belangen. Niet een moreel appèl maar machtsvorming is ook voor deze elementen de sleutel om resultaat te behalen. Schaamte over de verstoring van het bestaande landschap hoort in beginsel in deze visie niet thuis, tenzij de schaamte zich als een (maatschappelijke) machtsfactor articuleert. Overigens is ook trots geen drijfveer, al kan deze een neveneffect of een instrument zijn.

In deze pragmatische en a-morele sfeer kunnen wisselende en verrassende coalities ontstaan, bijvoorbeeld tussen de chemische industrie en de milieubeweging of tussen de haven en natuurbeschermers, die door uitruil en compensatie elk aan hun trekken komen. Het begrip 'win-win-situatie' is populair in deze visie, met de aantekening dat de win van de

---

een en de win van de ander meestal in afzonderlijke, ruimtelijk scherp onderscheiden territoria worden behaald.

Toch zullen er ook, met name onder de niet aan de onderhandelingstafel vertegenwoordigde groepen, zijn die zichzelf verliezer achten. Tegenover het win-win-concept staat altijd de notie dat ook ruimtelijke inrichting een zero-sum game is. De spanning tussen deze twee zorgt voor een dynamiek die evenwel in het pragmatische model, zij het met enige moeite en vertraging, kan worden opgevangen. Het protest van de verliezers kan na verloop van tijd een duidelijke organisatievorm krijgen en als zodanig worden geabsorbeerd: een nieuwe partner aan tafel. Zo is het bijvoorbeeld met de milieubeweging gegaan, waarvan de eisen in de milieuwetgeving hanteerbaar zijn gemaakt. Dat het door de hinderwetgeving vrijwel onmogelijk is om een croissanterie in een VINEX-wijk te beginnen, kan als vervelend worden ervaren, maar is in feite een logisch gevolg van de pragmatische inpassing van milieu-eisen.

De staat kan in deze onderhandelingen zeer verschillende rollen spelen - en daardoor in de publieke opinie dikwijls voor verwarring zorgen - maar vooral die van mecenas. Hier lijkt het pragmatisme een innerlijke tegenstrijdigheid te vertonen. Rick van der Ploeg, toen nog Kamerlid, sprak in 1997 als zijn mening uit dat grote projecten als een tweede Coentunnel, een tweede Maasvlakte en een luchthaven in zee, àls ze al nodig zijn, privaat gefinancierd zouden moeten worden, 'omdat ik dat zonde vind van het overheidsgeld.'⁽⁸⁾ De kans op een dergelijk consequent overheidspragmatisme lijkt echter klein omdat het tal van grote projecten knarsend tot stilstand zou brengen. Hoezeer de rol van de staat ook wordt gerelativeerd en, in een term van bestuurskundige Paul Frissen, 'virtueel' is geworden, het gemeenschapsgeld blijft in deze visie hard nodig.

De pragmatische strategie kan worden gekenschetst als de kunst van het opknippen. De ruimte, c.q. het landschap, wordt niet in zijn totaliteit benaderd, maar fragmentsgewijs. Deze fragmenten kunnen zeer uiteenlopend van formaat zijn, van een enkel gebouw of een enkel natuurontwikkelingsgebied tot een volledige luchthaven of een hogesnelheidslijn, maar landschappelijk gezien blijven het fragmenten. Terwijl er per project naar slagkracht en snelle uitvoering wordt gestreefd, is er, beschouwd als een manier om het landschap te transformeren, veeleer de strategie van de slak in te herkennen: stapje voor stapje, project voor project, met fragmenten die per stuk kunnen worden uit- en aanbesteed, ontworpen en uitgevoerd. Dat sommige fragmenten wel en andere, zoals de croissanterie en de VINEX-woning, niet goed pal naast elkaar kunnen, wordt als consequentie aanvaard. Hoe scherper de fragmentatie is, hoe meer het individu voor het aaneenrijgen van het patchwork van zijn leven is aangewezen op zijn (auto)mobiliteit.

Ideeën over wat het landschap is en representeert, en over de verhouding tussen stedelijke en landelijke gebieden, blijven in deze visie veelal impliciet. Het landschap is primair een schaars goed, dat zo effectief en inventief mogelijk moet worden verdeeld. Dit kan door het landschap nog vernuftiger te verkavelen dan voorheen. Of door fragmenten te stapelen, bijvoorbeeld in de vorm van tunnelbouw. Binnen de pragmatische aanpak is in dit opzicht een uitgebreid repertoire aan oplossingen mogelijk.⁽⁹⁾

Per project wordt gepoogd de grenzen van het technisch kunnen op te rekken. De pragmatische benadering lijkt hierin op de genadeloze modernisering van het Nederlandse landschap in de zeventiende eeuw, toen zonder een spoor van respect voor de natuur of voor oudere cultuurlagen nieuwe behoeften op een spectaculaire wijze hun weerslag op het

---

landschap kregen. Er is echter ook een groot verschil met de zeventiende eeuw: de verregeande arbeidsdeling en sectoralisering. Terwijl een landmeter destijds niet alleen technisch deskundig maar veelal ook kunstzinnig onderlegd was, zijn techniek en cultuur nu van elkaar gescheiden en elk in een eigen sector ondergebracht. Wat voor de toenmalige landmeters vanzelfsprekend was, moet nu in 'interdisciplinaire samenwerkingsverbanden' steeds opnieuw worden bevochten, met moeite en wisselend succes.

Het pragmatisme heeft dan ook, boven de interdisciplinaire exercities, de voorkeur voor kwaliteitsverbetering binnen de discipline of sector. Cultureel bewustzijn (en ook ecologische en sociale kwaliteit) krijgt per fragment gestalte, en moet ook per fragment worden veroverd en gedefinieerd. Voor een aantal ruimtelijke sectoren biedt het architectuurbeleid hiervoor reeds doorontwikkelde instrumenten, zoals het Beeldkwaliteitsplan en het Welstandstoezicht, die erop zijn gericht binnen de marges van de sector tot verbeteringen te komen. Voor andere sectoren, zoals landinrichting en infrastructuurontwerp, is dit type instrumentarium nog in ontwikkeling. Belangrijk is vooral dat ook deze ontwikkeling van cultureel bewustzijn primair per sector plaatsvindt; de verbindingen tussen de sectoren blijven ook in dit opzicht zwak. Het opknippen en ontmengen, niet alleen van de ruimte maar ook van het cultureel bewustzijn en het kwaliteitsstreven, bepaalt in hoge mate de huidige ruimtelijke ontwikkelingen. Het bepaalt ook de marges voor ontwerpers. Architecten als Rem Koolhaas lijken de smalle marges op een provocerende wijze te accepteren: als we niet méér kunnen doen dan fragmenten ontwerpen, dan maken we er ook evidente fragmenten van; als samenhang niet tot de opdracht behoort, dan laten we iedere poging daartoe trots achterwege. Minder radicale ontwerpers kiezen voor de strategie van de 'inpassing'.

Maar of nu wordt gekozen voor het verheven of verzachten van de contrasten, de conditie die eraan ten grondslag ligt, die van het opknippen, blijft hetzelfde. De vormgeving is primair een technische uitvoeringskwestie. Voor zover daarbij een culturele, architectonische of kunstzinnige component gewenst is, kunnen op basis van hetzelfde programma in principe uiteenlopende ontwerpoppvattingen aan bod komen. De opdrachtgever die een uitgesproken stijl ambieert, zal geneigd zijn de risico's van een eigen keuze te ondervangen door een prijsvraag of meervoudige opdracht uit te schrijven, en zo een vakinhoudelijk ontwerpdebat gieten in een handzaam concurrentiemodel.

Een verdergaande vorm van arbeidsdeling vindt plaats binnen de uitwerking van ieder fragment. Voor de kantorenbouw, maar ook voor de woningbouw op VINEX-locaties, is door anderen reeds opgemerkt dat economische en technische standardeisen veelal maatgevend zijn, zodat de taak van de architect zich beperkt tot die van 'esthetisch adviseur' voor bijvoorbeeld de gevels. In de benadering van het landschap is eenzelfde trend waarneembaar, onder meer in het onderscheid dat opdrachtgevers steeds vanzelfsprekender lijken te maken tussen 'inrichting' en 'vormgeving' waarbij slechts bij het laatste aan de landschapsarchitect een taak wordt toebedacht. Ontwerpers staan hier voor de vraag of zij hun beperkte rol accepteren en binnen de smalle marges naar virtuositeit zullen streven, of dat zij de integratieve positie van hun vak willen heroveren. In het tweede geval geraken zij op gespannen voet met de principes van het pragmatisme.

Hier ligt bijna per definitie de nadruk op het maken van plannen. Ze zijn top-down, met dien verstande dat de 'top' waar ze beginnen even goed op gemeentelijk of provinciaal als op rijksniveau kan liggen. Ze zijn eens te meer topdown waar ze door overmachtargumenten worden gelegitimeerd: Europa, de internationale economie, Nederland is geen eiland,

---

kortom, krachten groter dan ons allen, die we wel moeten aanvaarden. Dat er 'bottom up' processen plaatsvinden, wordt niet ontkend. Maar er is ofwel vertrouwen dat ook die in hoge mate kunnen worden gepland en gestuurd, of zorg over de risico's die zij voor de voortvarende planvorming inhouden. Zo figureert 'de burger' in veel nota's als zo'n risico: hij wil maar steeds meer ruimte, hij mobiliseert te veel, hij is onberekenbaar, kortom, de burger is een ongerichte kracht die we omwille van, en met, onze plannen in toom moeten houden.

Integratie

De derde benadering, de integratieve, is vooral te vinden in het vakdiscours over landschap, stedenbouw en ruimtelijke ordening. In deze visie is het nu net als vroeger mogelijk om samenhangende, volwaardige en boeiende landschappen te maken. De landschappelijke icoon is het plan-Ooievaar.⁽¹⁰⁾ De sectoralisering van de planning wordt niet als onveranderlijk gegeven gezien maar als een te nemen hindernis. De bewering dat de samenleving niet langer maakbaar is, wordt eveneens afgewezen, als te gemakzuchtig en generaliserend, en bovendien als een ideologisch standpunt dat een selffulfilling prophecy wil zijn. Voor zover het failliet van de maakbaarheid een postmodern leerstuk is, is de integratieve benadering te beschouwen als een welhaast romantisch verlangen naar eerdere tijden waarin de kunst van het samenhang scheppen nog niet verloren was gegaan, maar evenzeer als een romantisch vertrouwen in de mogelijkheid voorbij het postmodernisme te geraken. We kunnen veel meer maken dan we onszelf aanpraten, zo luidt deze overtuiging, als we althans het zelfvertrouwen hervinden dat ergens in de afgelopen decennia is zoekgeraakt. Fragmentatie kan worden overstegen in nieuwe vormen van collectiviteit. Het verleden is geen afgesloten object van bewondering maar een ook nu nog actueel reservoir van kennis en handelingsmodellen. De aandacht is derhalve meer gericht op historische processen dan op historische artefacten. We hoeven niet onder te doen voor onze voorouders.

Deze visie komt tot uitdrukking in de vele pleidooien in de vakwereld voor integratieve concepten en integrale planvorming en voor menging in plaats van splitsing van belangen. Ze klinkt door in de uitgangspunten van 's rijks architectuurbeleid (een integraal kwaliteitsbegrip voor alle schaalniveaus), in de pleidooien van BNS-voorzitter Joost Schrijnen naar aanleiding van de Nieuwe kaart van Nederland (voor het slechten van overleefde disciplinaire grenzen), in initiatieven voor regionale planvorming, in concepten voor meervoudig grondgebruik, in de Visie Stadslandschappen van het ministerie van LNV en bij tal van andere gelegenheden. Het instrument van de Nota's over de Ruimtelijke Ordening is bij uitstek een uitdrukking van het streven naar integrale ontwikkelingsvisies.

Kenmerkend voor deze benadering is dat ze vaak kiest voor de vorm van het pleidooi. De ideeën en concepten zijn vaak enthousiasmerend, aantrekkelijk en in het debat dikwijls overtuigend. Ter ondersteuning wordt verwezen naar vooroorlogse voorbeelden, naar helden van de integratie als Cleyndert Azn. en Van Lohuizen, naar het toen vigerende, nadrukkelijk integratieve schoonheidsbegrip (waarmee stedschoon, landschapsschoon en natuurschoon

---

aaneengeregen werden) en naar de tweevoudige culturele opgave, verwoord door onder anderen Henri Polak, om oude schoonheid te behoeden en nieuwe schoonheid te scheppen. De teloorgang van dit gedachtegoed wordt geweten aan de naoorlogse fragmentering van normen en waarden in de samenleving, gevolgd door sectoralisering en technocratisering van de ruimtelijke planning, maar wordt niet als onomkeerbaar beschouwd.

In de bestuurlijke en uitvoeringsfasen doet zich de hindernis van het sectoralisme echter hard gevoelen. De integratieve ambities van de ruimtelijke ordening stonden en staan onder voortdurende druk van sectorale plannen met een eigen dynamiek. Het integrale kwaliteitsbegrip uit het architectuurbeleid blijkt in de praktijk snel in aspecten en fac- en sectoren uiteen te vallen. Regionale planvorming sneeft dikwijls door opknipping in fragmenten op gemeentelijke maat. En uitgewerkte ontwerpen op deze leest oogsten weliswaar waardering, maar daarna wacht de ladenkast of de onderhandelingstafel. Het reeds genoemde plan-Ooievaar bijvoorbeeld, al tamelijk oud in jaren maar beoogd als worp in de toekomst, behelsde een samenhangende visie op ecologische en economische potenties, natuur en landbouw in het rivierengebied. Sindsdien zijn enkele grote natuurontwikkelingsonderdelen uitgevoerd die met recht erfgenamen van Ooievaar kunnen heten; maar hiermee is tegelijkertijd de integrale ambitie van het plan omgezet in een pragmatische uitwerking in fragmenten.

Een belangrijke preoccupatie van deze benadering is dan ook de vraag hoe de beklemming van het sectoralisme kan worden doorbroken. Aanlokkelijke concepten blijken niet voldoende, kritiek en morele tuchtiging evenmin. Het zoeken is naar strategieën om de afzonderlijke sectoren daadwerkelijk te verleiden de eigen beperkingen te verlaten.

Deze visie gaat ervan uit dat collectieve opgaven ook een collectieve aanpak vereisen. Collectiviteit, zo wordt erkend, is in de huidige plurale samenleving achterhaald als ideologische notie. Tegelijkertijd benadrukt deze visie dat de samenleving, wellicht sterker en onontkoombaar dan ooit tevoren, functioneert bij de gratie van dichte netwerken van collectieve structuren. Individuen zijn met tal van 'afhankelijkheidsrelaties' met elkaar en met anonieme instanties verbonden, die hun economisch en maatschappelijk functioneren voor een aanzienlijk deel bepalen. Terwijl het dogma van de individualisering wil dat iedereen werk kan vinden 'als je maar wilt', is in feite de individuele factor er slechts één temidden van het humeur van de sollicitatiecommissie, de beslissingen van de werkgever, het overheidsbeleid en de koers van de dollar. Andere collectieve structuren dragen de informatiestromen en de huis-tuin-en-keuken-voorzieningen als stromend water, elektriciteit en de verkrijgbaarheid van levensmiddelen. De straat waar je met anderen woont is een collectief; niet als ideaal maar als gegeven. Zo heeft ook het landschap een collectieve betekenis, die op enigerlei wijze tot uitdrukking moet worden gebracht. Collectieve structuren impliceren ook collectieve problemen, of problemen die het best kunnen worden geanalyseerd en opgelost wanneer ze in een collectie worden samengebracht. Door meerdere vraagstukken in samenhang te brengen, ontstaat een ruimere marge voor oplossingen dan elk afzonderlijk biedt, zo luidt een van de principes van deze benadering.

De strategische vraag luidt hierbij welke vraagstukken in welke samenhang kunnen worden beschouwd. In haar enthousiasme kan de integratieve visie tot vrijblijvend holisme vervallen, waar zij poogt alles met alles in samenhang te brengen tot een verleidelijk compleet maar onhaalbaar totaalbeeld. Om dit te voorkomen moet de programmatische brij die een 'samenhang van alles met alles' onvermijdelijk zou zijn, worden ontleed tot een hiërarchische

---

ordering van ruimtelijke opgaven die een ontwerpbare vraagstelling mogelijk maakt. Een voorbeeld van waartoe deze analyse van het landschap kan leiden, is het casco-model. Het onderscheidt de 'drager' (de landschappelijke structuur) van de 'inbouw', stelt voor elk ervan eigen regels en maakt het mogelijk de collectieve inspanningen te doseren: streng overheidsbeleid voor de structuurvormende elementen, grotere vrijheid van maatschappelijke actoren, inclusief individuele burgers, bij de invulling.

Juist de hiervoor genoemde, veelal volkomen vanzelfsprekend geachte, collectieve structuren kunnen een sleutelrol vervullen bij het ontdekken of herontdekken van de gemeenschappelijke 'bodemplaat' van de plurale cultuur. Als we dan niets meer gemeenschappelijk denken te hebben, wat hebben we dan nog wel gemeenschappelijk maar zien we over het hoofd? What makes Holland tick? Het hoeft ook geen verwondering te wekken dat in deze benadering de problemen die nog collectiviteit vergen actief worden opgezocht.

De belangrijkste daarvan is misschien wel het water. Dat we leven in de 'lage landen bij de zee', een rivierdelta, een zompig aanslibsel dat slechts door blijvend menselijk ingrijpend goed bewoonbaar kan worden gemaakt en gehouden, is een notie die van haar cliché-karakter wordt ontdaan en wordt herontdekt als een potentieel uitgangspunt voor integrale ruimtelijke planvorming. Van oudsher is landschapsvorming opgebouwd vanuit het water, met het water en tegen het water, en dat is een historische constante die zich tot in het heden en de verre toekomst blijft uitstrekken. Het water is een bindend element in de ruimte en evenzeer in de tijd, als de blauwe draad in een doorgaande cultuurhistorie. Bewust of onbewust, met grote gebaren of in kleine stukjes, is de waterstrategie al toegepast in het natuurontwikkelingsbeleid (dat nergens zo voortvarend wordt uitgewerkt als in de uiterwaarden), in plannen voor stedelijke waterfronts, bij recreatieve ontwikkelingen en in het opwaarderen van woonmilieus, het populaire 'wonen aan het water'.

Met de nadruk op dit soort structurerende elementen trekt de integratieve benadering zich weinig aan van de bestaande sectorale verkaveling (de W van Verkeer en Waterstaat neemt immers een betrekkelijk onopvallende plaats in). Tegelijkertijd legt ze bloot dat de overheid, alle betogen over haar onmacht en terugtrekking ten spijt, nog altijd het beheer heeft over cruciale ruimtelijke structuren en derhalve als hoedster van collectieve waarden nog een royale speelruimte heeft.

Landschappen kunnen worden gemaakt of, beter, worden teweeggebracht, zo is de optimistische boodschap van de integralisten. Er is meer mogelijk dan de fragmentgewijze projectenbenadering en de bijbehorende onderhandelingsplanning. Daarvoor is echter een andere dan de gangbare attitude bij opdrachtgevers noodzakelijk. Ook op dit niveau moet de projectgewijze benadering - iedere opdrachtgever zijn eigen fragment - worden ingebed in een collectiever proces waarin iedereen tot zijn recht komt maar niet noodzakelijkerwijs in een eigen afgebakend domein. De overheid kan zich hier ontpoppen als een even grootschalig als voorbeeldig opdrachtgever, maar zal daartoe de onderlinge concurrentie (tussen sectoren, tussen bestuurslagen, maar ook tussen gemeenten onderling) moet overwinnen. Hier komt de achilleshiel van de integralisten weer bloot te liggen.

In deze benadering speelt het plan een cruciale rol als datgene waarmee een synthese gesmeed wordt uit de afzonderlijke eisen en belangen, vanuit de opvatting dat deze ingrediënten beter tot hun recht komen in een smakelijk samengesteld gerecht dan in

---

afzonderlijke kruidenpotjes. De landschapsarchitect is geen toevoeging aan, maar een van de vormgevers van het proces, waarbij zijn integratieve rol alleen maar kan worden waargemaakt met een zekere mate van gedelegeerde macht; zo blijft de sleutel tot ruimtelijke en landschappelijke kwaliteit in eerste en laatste instantie liggen bij de kwaliteit van het opdrachtgeverschap.

Plan en proces hebben in deze benadering een bijzondere verhouding. Het plan laat de politiek zien wat ze 'kan willen' en is in wezen een maatschappelijk onderzoeksinstrument waar over grenzen van beleidssectoren en -facetten wordt heengekeken. Verwezenlijking vindt plaats in een realisatie van hoofdlijnen in top-down plannen en uitvoeringsplannen van onderop.

Het beste van drie werelden?

In de voorgaande paragrafen hebben we gepoogd de krachten en opvattingen die tezamen de voorwaarden voor het ontwerp en de ontwerper bepalen, te stroomlijnen tot drie posities. De driedeling - weemoed, pragmatiek en integratie - is min of meer intuïtief gekozen, op basis van eigen ervaringen en waarnemingen. Pas naderhand bleek - en ook de oplettende lezer zal het niet zijn ontgaan - dat deze drie attitudes een zekere analogie vertonen met respectievelijk belevingswaarde, gebruikswaarde en toekomstwaarde, de drie constituerende elementen van ruimtelijke kwaliteit zoals gedefinieerd in de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening en in het architectuurbeleid.

Zoals ruimtelijke kwaliteit afhankelijk is van de samenhang tussen haar drie samenstellende onderdelen, zo willen we ons afvragen of ook voor een werkelijk volwassen en vruchtbare houding ten opzichte van het landschap een samenspel tussen de drie posities noodzakelijk is. In de huidige praktijk lijkt er tussen de protagonisten van de drie voornamelijk ergernis, wantrouwen of negatie te bestaan. Hierdoor kan de indruk bestaan dat ze principieel onverenigbaar zijn. Maar wat kan er gebeuren als we ze juist op elkaar betrekken en op waarlijk poldermodelmatige manier uit elk ervan operationele onderdelen inzetten? Als we een combinatie proberen te bereiken van de gevoelige antennes voor kwaliteit van de bestaande toestand uit 'weemoed' met de vitaliteit van de nut-en-noodzaak motieven uit de pragmatische benadering en het aanboren van de rijke gradiënten tussen verschillende facetten en sectoren die in de integratieve benadering worden verkend? In het onderstaande schema geven we een overzicht van de mogelijkheden:

	<i>weemoed</i>	<i>pragmatiek</i>	<i>integratie</i>
Beleidsinzet	Gelatenheid. Overheid laat zich sturen door economische krachten	No nonsense. (Opsplitsing in) projecten is de maximale korrelgrootte van het beleid	Facetmatig handelen heeft primaat. Sectoren alleen op korte termijn rationeel
Landschapsbegrip	Zou onveranderlijk moeten zijn, eeuwenlange continuïteit	Helaas geen tabula rasa, Weerstand landschap tegen verandering is een gegeven,	Dynamisch, maar met verschillende ontwikkelings-snelheden
Stad-Landonderscheid	Scherp onderscheid. Stad = dynamiek, ruraal met hoofdletter R	Kan leiden tot een verschil in aanpak. Geen principieel onderscheid.	Landschap gezamenlijke onderlegger voor stad en land en alle verbindingen daartussen
Ruimtelijke kwaliteit	Indien gebruikt: hoog moreel gehalte. Tegen dit soort generieke begrippen overheerst wantrouwen	Goed streven, maar operationeel maken door meetbare criteria noodzakelijk	Eerder geïnternaliseerd in plannen dan gebruikt als toetsings-instrument
(Culturele) Criteria Landelijk gebied	Persoons- en groepsgebonden imponderabilia > gesch. object bewondering > lieux de mémoire > rurale levenssfeer	Meetbare en onderhandelbare criteria > cultuurwaarden > belevingswaarde > wat verder ter tafel komt	Op zoek naar collectieve aspecten van de opgave > culturele inzet plan > interactie met
Sterke punten	> sensibiliteit > oog voor bestaande kwaliteit > ongenoegen over verelijking > waarde proces van onderop	> nut-en-noodzaakmotieven > vitaliteit > stap-voor-stap benadering > waarde plan	> ingenieuze oplossingen > over tuinhedden sectoren > wisselwerking van bovenaf en van onderop
Favoriete ergernissen	Ongericht vooruitgangsgeloof	Stroperigheid besluitvorming	Gemiste kansen voor elegante oplossingen

4 Culturele kwaliteitscriteria revisited

Van de gebruikelijke criteria voor ruimtelijke kwaliteit kunnen we vooral de retorische waarde erkennen, in de letterlijke zin van het woord: ze maken het mogelijk om met elkaar over kwaliteit te spreken. Uit elk van de drie attitudes, weemoed, pragmatiek en integratie, kan worden geput om de afzonderlijke criteria een rijkere inhoud te geven.

Toch moet vooral en onophoudelijk worden gehamerd op hun samenhang. De neiging moet worden weerstaan om bij het omschrijven van ruimtelijke en landschappelijke kwaliteit economische, ecologische, sociale en culturele componenten los van elkaar in beschouwing nemen. Bij zo'n opsplitsing voel je de essentie van 'kwaliteit' als het ware als zand tussen de vingers wegglijden.

Het probleem van de drie handelingsbereiken van het ruimtelijk bedrijf is daaraan analoog: het architectonische, het technische en het politieke handelingsbereik zijn van elkaar aan het vervreemden. Elk van de drie domeinen is langzamerhand zijn eigen handelings-rationaliteiten en spreekwijzen aan het ontwikkelen, terwijl de onderlinge banden zwakker worden. Ook de spanningsrelatie tussen ruimtelijke ordening en cultuurbeleid is in dit licht te bezien. Is het beste architectuurbeleid voor het landschap niet een doordachte en goed lopende ruimtelijke ordening, in plaats van een culturele verwezing en verdere technocratisering van de ruimtelijke ordening enerzijds, en een van zijn maatschappelijke context in artisticeit wegdrijven van het ontwerpen anderzijds?

De oplossing voor het 'probleem' van het culturele criterium zou wel eens kunnen liggen in het bevrijden van het culturele criterium uit zijn isolement. Het huidige isolement wordt

---

treffend geïllustreerd in de 'printplaat' annex zoekplaat van de opdracht van de VROM-raad, zoals wij die in de Inleiding hebben weergegeven. Het culturele criterium neemt hier een bescheiden plaats in en als het werd weggenomen, zou het schema als geheel niet fundamenteel veranderen.

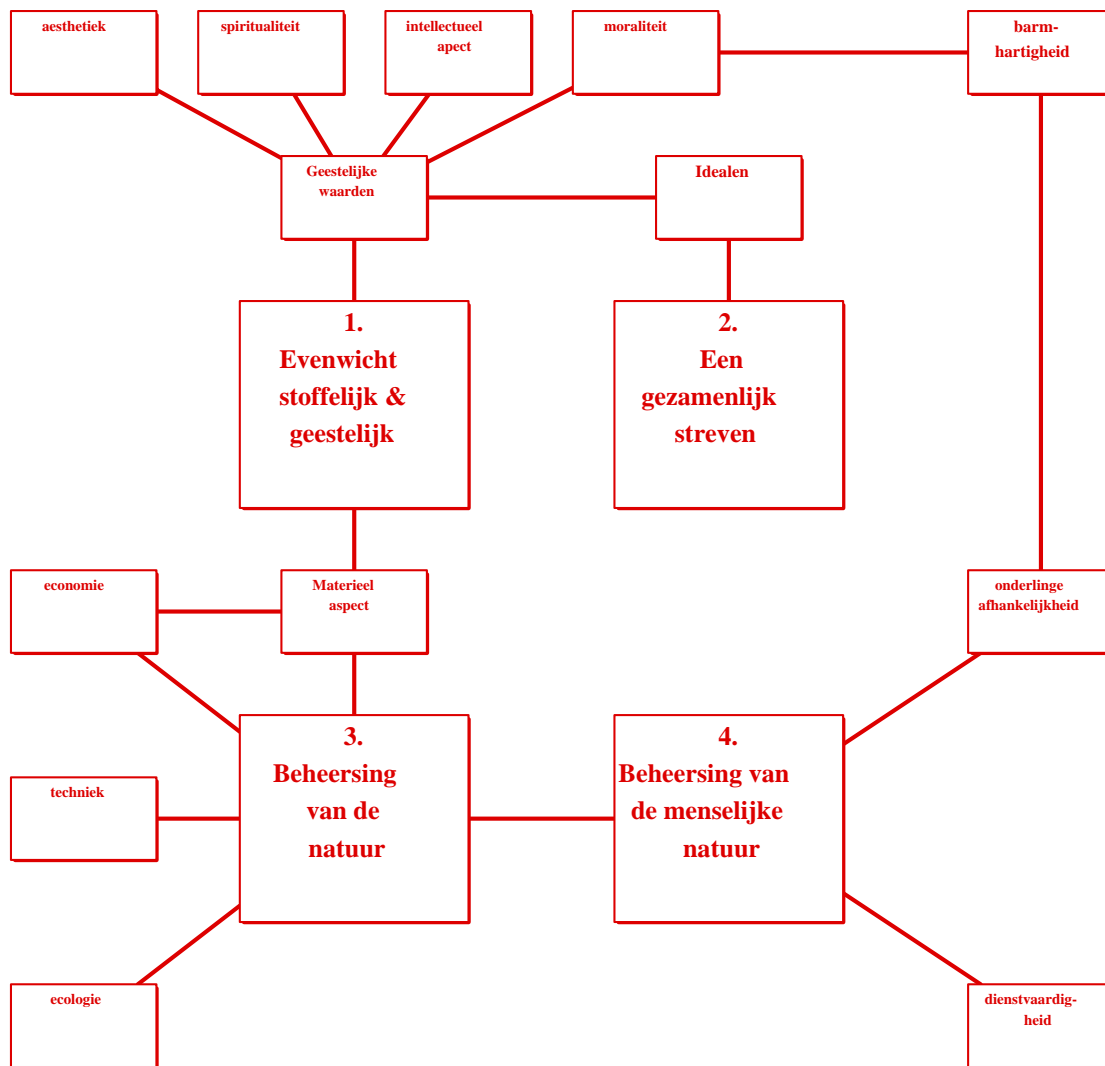
Hoezeer deze geïsoleerde positie van 'cultuur' is gebaseerd op een specifiek en arbitrair cultuurbegrip, wordt duidelijk door er een andere visie tegenover te plaatsen. Als voorbeeld nemen we het cultuurbegrip volgens J. Huizinga, uiteengezet in *In de schaduwen van morgen* (1935).⁽¹¹⁾ We hebben het op eenzelfde wijze geschematiseerd als de voorgaande printplaat.

Cultuur, aldus Huizinga, is niet precies te definiëren maar we kunnen er wel drie 'grondvoorwaarden' van onderscheiden. Ten eerste: Cultuur vereist een zeker evenwicht van geestelijke en stoffelijke waarden. Stoffelijke waarden zijn harde factoren als nooddrift en machtswil. De geestelijke waarden omvatten het spirituele, het intellectuele, het morele en het esthetische. Van deze vier acht Huizinga de morele waarden het hoogst: 'Een cultuur kan hoog heten, al brengt zij geen techniek of geen beeldhouwkunst voort, maar niet, als zij de barmhartigheid mist.' Ten tweede: Alle cultuur houdt een streven in. Cultuur is gerichtheid op een ideaal van de gemeenschap. Dit gemeenschappelijke ideaal kan geestelijk, maatschappelijk of economisch van aard zijn. Ten derde: Cultuur betekent beheersen van natuur. Hoewel als derde genoemd is dit 'eigenlijk de eerste en oorspronkelijkste trek'. Het gaat Huizinga om de beheersing van zowel de externe natuur als de menselijke natuur. Dat laatste brengt ons terug bij één.

Cultuur blijkt hier een alomvattend begrip. Heel het menselijk bedrijf kan als cultureel handelen worden geïdentificeerd. In gouvernementele termen maakt deze visie een staatssecretaris van Cultuur overbodig aangezien alle bewindslieden 'van cultuur' zouden zijn, met een premier van cultuur als primus inter pares. Bovendien is het eenvoudig om vrijwel alle vraagstukken van de ruimtelijke orde, en dus het landschap, in het perspectief van dit cultuurbegrip te plaatsen.

In dit perspectief heeft ruimtelijke ordening geen culturele component; ruimtelijke ordening is cultuur. Zonder veel moeite kan in de drie grondvoorwaarden 'cultuur' door 'ruimtelijke ordening' worden vervangen. Na een eenvoudige update van de terminologie kunnen alle bij de ruimtelijke ordening relevante factoren in Huizinga's orde worden ondergebracht. Het resultaat is een compleet en omvattend pakket criteria waarvan het er niet eens meer toe doet of ze afzonderlijk 'cultureel' moeten heten. Zaken als belevingswaarde, cultuurhistorie en vormgeving in engere zin vinden we als geestelijke waarden terug terwijl daarnaast economie en bestuur ook cultureel doordrenkt blijken. Het tegenwoordig centrale begrip leefbaarheid is niet op één term bij Huizinga te herleiden, maar is veeleer de resultante van subtiele evenwichten. Bijvoorbeeld: de beheersing van de natuur, met name van de 'waterwolf', is een constante in de Nederlandse ruimtelijke opgaven, en ze vergt tevens coöperatie en daarmee een basale beheersing van de menselijke natuur. Stoffelijk zijn de economische en bestuurlijke belangen, geestelijk onder meer de sociale, historische en natuurwaarden. Als moderne pendant van barmhartigheid kan sociale rechtvaardigheid worden genoemd. De crisis van de gemeenschappelijke idealen laat onverlet het verlangen naar een mooi, evenwichtig, schoon, dynamisch, welvarend en/of multicultureel 'Nederland 2030'. Het 'streven' is ook terug te vinden

in het begrip toekomstwaarde.

Het is niet onze bedoeling om deze visie als toverformule te revitaliseren, wel om aan te geven dat een radicaal ander cultuurbegrip dan het nu gebruikelijke denkbaar is. Wat de verwijzing naar Huizinga historisch gezien duidelijk maakt, is hoe grondig het cultureel perspectief in ruim zestig jaar is gewijzigd en hoezeer het dominante cultuurbegrip daarbij is gekrompen. De vraag die dit oproept is of deze verandering onomkeerbaar is. Met andere woorden: is ook nu een omvattend cultuurbegrip mogelijk, en daarmee een cultureel bewustzijn dat zich niet in een ondergeschikt vakje laat wegzetten?

Wij menen dat deze vraag niet per definitie 'nee' als antwoord hoeft te krijgen. Er zijn mogelijkheden om het culturele zelfbewustzijn in Nederland weer op een hoger peil te krijgen. Een belangrijke sleutel hiertoe is het opdrachtgeverschap van de overheid op het terrein van het landschap. In de eerste plaats omdat de democratische overheid onverminderd de eerst aangewezen is om collectieve belangen te behartigen en ook om een ruimhartig forum te bieden voor discussie en onderzoek over wat collectieve waarden momenteel zijn. In de tweede plaats heeft de overheid in concreto een sleutelrol aangezien

---

ze op dit gebied veruit de grootste opdrachtgever en investeerder is. Voorbeeldig opdrachtgeverschap heeft hierdoor een dubbel rendement: het past een overheid die andere opdrachtgevers tot hoge kwaliteit wil stimuleren, en een voorbeeldig opdrachtgever die tevens de grootste opdrachtgever is, heeft ook in directe zin een enorme invloed op de ruimtelijke kwaliteit.

Voorbeeldig opdrachtgeverschap houdt in dat de overheid alle kwaliteitseisen die ze aan anderen zou willen stellen, met extra strengheid zichzelf stelt. Er is geen ontsnapping mogelijk: als de overheid zelf al marchandeert met kwaliteitsambities, zal haar voorbeeld nooit anderen kunnen overtuigen. Erger nog, juist het marchanderen zal een voorbeeld-functie vervullen. Hiertoe is het noodzakelijk dat op rijksniveau een heldere scheiding wordt aangebracht tussen beleidsvoorbereiding enerzijds en onderzoek en monitoring aan de andere kant. In dat licht kan de planbureaufunctie op ruimtelijk terrein (nu ondergebracht bij de RPD) worden ontwikkeld, verzelfstandigd en gecombineerd met het ruimtelijk facet-onderzoek in het landelijk gebied (nu ondergebracht bij het Staring Centrum). Een dergelijke denktank maakt een duidelijker bewaking van het beleid door een volwaardig planbureau ook voor het ruimtelijk facet mogelijk.

Het voorbeeldig opdrachtgeverschap dient een plaats te krijgen in een nieuwe visie op de wisselwerking tussen plan en proces. Hierbij kan worden aangehaakt op het al jarenlang geldende adagium van de overheid die uit veel maatschappelijke activiteiten 'terugtreedt' juist om zich met toegenomen concentratie en overtuiging te richten op haar 'kerntaken'. De indruk bestaat dat de terugtreed niet altijd evenwichtig heeft plaatsgevonden en veeleer kwantitatief dan kwalitatief is benaderd, en vooral dat de trefzekerheid aangaande het identificeren van die kerntaken te wensen overlaat. Daardoor worden de kerntaken vaak weinig overtuigend uitgevoerd terwijl de politiek, van incident naar incident struikelend, telkens weer gedwongen is zich in detail te bemoeien met kwesties waaruit de overheid zich juist had teruggetrokken.

Ondanks deze vaak gebrekkige praktijk verdient het concept van kerntaken en terugtreed herwaardering. Juist in het ruimtelijk beleid is daarmee veel te winnen. Met een beperkt aantal weldoordachte en sensibel uitgevoerde grote plannen kan de overheid een solide raamwerk bieden aan ruimtelijke ontwikkelingen, en naarmate ze dat beter en overtuigender doet, kan ze ook meer vrijheid scheppen voor processen van onderop. Overtuigd houdt hier in: vanuit cultureel zelfbewustzijn, dus vanuit het bewustzijn dat iedere ingreep een cultuurdaad is die vroeg of laat als graadmeter van de tegenwoordige stand van de cultuur zal worden gezien. Met Huizinga kan dan bovenal worden getoetst of de ruimtelijke ordening 'barmhartigheid' kent. Dit besef zou zich primair op de hoogste schaalniveaus moeten hechten, aan opgaven die tot nu toe het minst als culturele, en het meest als technische opgaven worden gezien.

Als middel hiertoe zien wij het initiëren van kwaliteitsdiscussies over plannen, waarin ook historisch geografen en architectuurhistorici een rol te spelen hebben. Hierin zal ook de invulling van de rol voor de ontwerper gevonden worden die in de opdracht vervat ligt bij het bouwen aan een beoordeling(skader). We hebben dan te maken met de plankritiek in brede zin. Misschien nog aardiger is het mikken op een dialoog tussen de vertegenwoordigers van elk van de drie posities. We reiken alvast wat onderwerpen aan, maar belangrijker dan dat is wellicht dat we regels tegen spelbederf formuleren. Deze kunnen betrekking hebben op de (nu volledig ontbrekende) discussie over de kwaliteit van actuele plannen en het meer

---

bezonken oordeel van de geschreven kritiek. Kortom, al die elementen waaruit de vakbeoefening en individuele vakgenoten lering kunnen trekken. Overigens moeten we ons niet teveel voorstellen van de hardheid van criteria die hierbij zullen worden geformuleerd en gebruikt. Het zal in de meeste gevallen, zoals dat ook het geval is bij andere takken van cultuurpolitiek, gaan om vormen van intercollegiale toetsing waarbij iedereen zich weer zal bedienen van moeilijk meetbare begrippen als kwaliteit, identiteit, samenhang en dergelijke, kortom argumenten in de retorica van het debat over de culturele component van het levende cultuurlandschap.

Noten:

(1) De kunst- en architectuurgeschiedenis neemt hier overigens een interessante middenpositie in. Enerzijds steunend op de empirie van geproduceerde tuinen, landschappen, kunst- en bouwwerken terwijl anderzijds een verhaal of een vertoog wordt geconstrueerd. Het kijken, analyseren en duiden wordt aangevuld met het 'beoordelen', een activiteit die analogie vertoont met het construeren van het 'wenselijke' en het 'passende' uit het verhaal van de ontwerper.

(2) De actie Nederland 2x zo mooi! van het WNF uit 1996

(3) Tevens een treffend voorbeeld van het blind kunnen zijn voor de eigen kwaliteiten.

(4) Gelukkig zijn recentelijk door de WRR (1998, "Ruimtelijke Ordeningspolitiek") weer signalen afgegeven om onderscheid te maken tussen ruimtelijke inrichting en ruimtelijke ordening weer productief te maken. Ruimtelijke inrichting 'refereert aan het maatschappelijke proces van het voortdurend veranderende gebruik van de ruimte'. Dat is dus het proces waarin in principe iedereen participeert. Ruimtelijke ordening 'heeft allereerst betrekking op de overheidsactiviteit, c.q. de bewuste beleidsmatige pogingen het gebruik van de ruimte te beïnvloeden'. Daarin is de centrale positie van het plan en de ambitie van de maakbaarheid te herkennen.

(5) 'Het Nederland van 1912 telde vijf miljoen inwoners en bijna alle steden lagen nog binnen de zeventiende-eeuwse grenzen - op het station, een enkel buurtje en wat bedrijven na', schrijft Mak in Het ontsnapte land. 'Een enkel buurtje': dat omvat in werkelijkheid de gehele revolutiebouw van de tweede helft van de negentiende eeuw in wijken als de Pijp in Amsterdam, de Haagse Schilderswijk en vele andere. Wat Mak beschrijft is niet Nederland in 1912 maar veeleer in 1848. Voorts citeert hij Van der Woud over de functie van de vroegere stadspoorten, maar hij laat na te melden dat de afbraak ervan al vroeg in de negentiende eeuw begon, zodat er in zijn peiljaar 1912 vermoedelijk weinig méér resteerden dan nu.

(6) Geert Mak wenste, in een interview tijdens de boekenweek, de architecten die Nederland lelijk maken lijfstraffen toe.

(7) De toenmalige Secretaris-Generaal van het ministerie van Economische Zaken Geelhoed maande op de studiedag 'de Zuidvleugel, fictie of voldongen feit?' (Bleiswijk, 1995) de planologen de procedures te stroomlijnen en de handen uit de mouwen te steken door zijn gehoor voor te houden dat in de tijd die wij in Nederland nodig hadden om het eens te

---

worden over de aanleg van de Betuwe-lijn Singapore zijn bruto nationaal product had verdrievoudigd.

(8) Debat in De Balie, Amsterdam, 7-9-1997.

(9) Binnen het pragmatische model kunnen dan ook controverses ontstaan over de gewenste aanpak, c.q. de haalbaar geachte mate van eenvoud en complexiteit. Niet landschappelijke, maar onderhandelings- of financiële criteria zijn hierbij bepalend. Een recent voorbeeld hiervan wordt samengevat in de krantenkop: 'VVD: meer wegen, minder tunnels'. (Trouw, 26-10-1998)

(10) Het mag wat aanmatigend klinken om een eigen plan als icoon naar voren te schuiven maar dat gebeurt hier ook bij wijze van zelfkritiek. Ooievaar laat namelijk meteen de achilleshiel zien van de integratieve benadering. De elegante uitruil voor buitendijkse boeren naar een geoptimaliseerd binnendijks landschap waarin het plan voorzag, bleek helemaal niet nodig. Ooievaar is slechts partieel (pragmatisch, maar van onderop) uitgevoerd, alleen de natuurontwikkelingscomponent van het plan is in relatie met ontgrondingen feitelijk uitgevoerd.

(11) Huizinga, J. (1935) In de schaduwen van morgen, Haarlem, H.D. Tjeenk Willink & Zn